

B.G.Pürliýew, E.G.Rahmanowa

YKDYSADYÝETIŇ ESASLARY

Umumy orta bilim berýän mekdepleriň
X synpy üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2013

UOK 373 : 33

P 90

Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G.

P 90 **Ykdysadyýetiň esaslary.** Umumy orta bilim berýän mekdepleriň X synpy üçin synag okuw kitabý – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.

TDKP № 311, 2013

KBK 65 ýa 73

© B.G. Pürliýew, E.G.Rahmanowa, 2013.

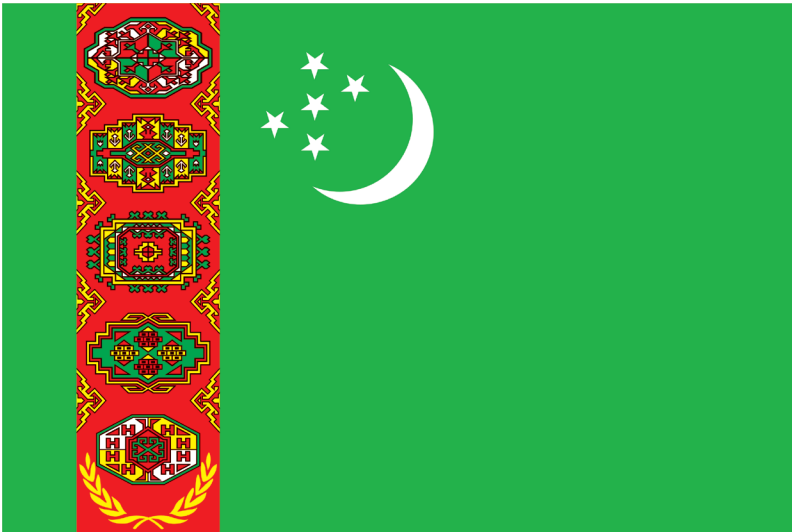

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Sözbaşy

1991-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda Türkmenistan Garaşsyzlygyny alandan soňra bazar ykdysadyýetine geçmegiň özboluşly ýoluny saýlady. Şeýlelikde Garaşsyz Türkmenistanyň ykdysadyýetini halkymyzyň ata-baba gelýän hojalyk tejribesine hem-de dünýäniň ösen döwletleriniň şu günki mysalyna eýerip ösdürmek wezipesi öňde goýuldy. Ýurdumyzyň ykdysadyýetini döwrebap özgertmek maksady bilen, Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow ykdysady taglymaty işläp taýýarlady. Bu taglymat boýunça Türkmenistan bazar ykdysadyýetine geçmekde öz milli nusgasyny döretdi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ýokary depginde ösmegi üçin birnäçe maksatnamalar kabul edildi. Garaşsyz döwletiň ilkinji maksatnamasy 1992-nji ýylda yglan edilen «Açyk gapylar» syýasatydyr. Şol ýylyň dekabrynda ykdysady özgertmeleri üstünlikli amala aşyrmak üçin «10 ýyl abadançylyk» maksatnamasy kabul edilýär. Mundan başga-da milli ykdysadyýetimiziň oba hojalyk pudagyny döwrebap özgertmek üçin «Täze oba» we «Galla» maksatnamalary kabul edildi. Ilatyň ýaşayyş-durmuş derejesini ýokary götermeklige gönükdirilen «Saglyk» we «Bilim» maksatnamalary hem ýurdumyzyň durmuş-ykdysady ösüşinde uly ähmiýete eýe boldy.

Türkmenistanyň ykdysadysadyýetini ýokary derejede ösdürmek üçin Milli maksatnamalar kabul edildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda «Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleriň 2010-njy ýyla çenli Baş ugry» Milli maksatna-

masy, «Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry Milli maksatnamasy» we «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy» kabul edildi. Olarda her döwür üçin anyk maksatlar goýulýar we olary ýerine ýetirmegiň ýollary kesgitlenýär.

«Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry» Milli maksatnamasynda Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň esasy meseleleri şulardan ybarat diýlip kesgitlenildi:

- Türkmenistany dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirmek, ykdysady ösüşiniň we zähmet öndürijiliginiň ýokary depginleriniň, täze tehnologiýalary önümçilige ornaşdyrmagyň hasabyna ykdysady garaşsyzlygy gorap saklamak.
- Bir adama düşýän jemi önümiň öndürilişini yzygiderli ösdürmek.
- Maýa goýum işjeňligini ýokarlandyrmak we önümçilik-tehniki maksatly binalaryň gurluşygyny artdyrmak.

Bu wezipeleri çözmek Türkmenistanyň ilatynyň ýaşayyş derejesini dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine çenli ýokarlandyrmaga mümkinçilik berer we halkyň eşretli, bagtyýar durmuşyny üpjün eder. Onuň esasynda bolsa gadymy taryhy döwürlerde kemala gelen we durmuş tejribesinden ymykly geçen milli aýratynlykly döwlet gurluşy durýar. Döwletiň iň gymmatly hazynasy – adam bolup, onuň wezipesi adamyň mertebesini goramakdan ybarat bolup durýar.

Ählihalk saýlawlarynda Türkmenistanyň Prezidentligine hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň saýlanmagy (2007ý.) bilen Täze Galkynuş we beýik özgertmeler döwründe (2007-2012ýý.) ýurdumyzyň ykdysady ösüşi has-da ýokary depginler bilen öňe gitdi. Sebäbi hormatly Prezidentimiziň esasy aladasy – öz halky. Döwlet syýasatynyň, ykdysady taglymatynyň özeni bolsa «Döwlet adam

üçindir!» diýen paýhasa esaslanýar. Bu döwürde kabul edilen «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasynda» onuň maksady, wezipeleri we tapgyrlary aýdyň görkezilýär.

Milli maksatnamanyň maksady:

- depginli ykdysady ösüşi gazanmak;
- ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzümini diwersifikasiýalaşdyrmak;
- ilatyň maddy hal-ýagdaýynyň derejesini düýpli ýokarlandyrmak;
- bazar-ykdysady we institusional özgertmeleri çuňlaşdyrmak;
- ýurduň sebitleriniň gyra deň ösüşini gazanmak bolup durýar.

Milli maksatnamanyň ýerine ýetirilişi üç tapgyrdan ybarat:

1-nji tapgyr: 2011-2015-nji ýyllar;

2-nji tapgyr: 2016-2020-nji ýyllar;

3-nji tapgyr: 2021-2030-njy ýyllar.

2012-nji ýyldan Garaşsyz Türkmenistanda täze eýýam – **Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwri** başlandy. Bu döwürde ýurduň ykdysady ösüşi yokary depginlere eýe bolup, halkymyzyň eşretli, bagtyýar durmuşda ýaşamagy maksat edinilýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan alnyp barylýan ykdysady syýasatyň in möhüm ugurlaryna önümçilik toplumlarynyň we durmuş ýaýrawyň depginli ösdürilmegi, ykdysadyýetiň döwrebaplaşdyrylmagy we diwersifikasiýalaşdyrylmagy, bazar mehanizminiň we döwlet düzgünleşdirişiniň utgaşdyrylmagy, ýurduň milli hojalygynyň dolandyrylyşynyň kämilleşdirilmegi degişlidir.

Bu ýörelgeler ýurduň ykdysadyýetiniň önünde täze wezipeleri goýýar, nazaryýetdäki binýatlaýyn düşünelere

gaýtadan çuňňur nazar salmaga mümkinçilik berýär hem-de Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň amaly meseleleriniň çözülmegine täzeçe çemeleşilmeginiň zerurlygyny şertlendirýär.

Ykdysady özgertmeleri amala aşyrmagyň netijesinde hil taýdan bolup geçýän üýtgeşmeler, garyşyk kysymdaky bazar ykdysadyýetine geçilmegi diňe bir ykdysatçylaryň däl, eýsem täze türkmen jemgyýetiniň ähli agzalarynyň düzgünleşdirilýän bazar ykdysadyýeti şertlerinde ýaşamagy we işlemegi üçin ymykly taýýar bolmaklaryny talap edýär. Şonlukda, gysga wagtyň içinde ykdysady pikirlenmäniň täze keşbini kemala getirmek wezipesi öňe çykýar. Bu wezipäni durmuşa geçirmekde «*Ykdysadyýetiň esaslary*» atly şu okuw kitaby, belli bir derejede, ýardam edip biler.

Bazar gatnaşyklary köp zatlary düýpgöter üýtgedýär. Bu bolsa biziň ýaş neslimiziň bilime täzeçe çemeleşmegini talap edýär. Şu okuw kitaby taýýarlanylanda, jemgyýetdäki, ykdysadyýetdäki döwrebap, täzeçe çemeleşmeler nazara alyndy.

Okuw kitabyň başynda aýratyn bölümde ykdysadyýet ylmy, onuň predmeti we usullary baradaky düşüňjeler berilýär, ykdysadyýet ylmynyň nazary we amaly böleklere bölünişi, şonuň ýaly-da jemgyýetçilik hojalygynyň ykdysady nusgalary açylyp görkezilýär.

Okuw kitabynda ýüzlenilýän meseleler, goýlan wezipele-re laýyklykda, belli bir logiki yzygiderlilikde ýerleşdirilendir.

Okuw kitabyň birinji bölümi «*Ykdysadyýetiň umumy esaslary*» diýlip atlandyrylyp, onda jemgyýetçilik önümciligiň esaslary, pul, nyrh, hyrydarlyk we hödürleme meselelerine seredilýär.

«*Milli ykdysadyýet we onuň ösüşi*» diýlip atlandyrylýan ikinji bölümde adamyň ykdysadyýetdäki orny we bitirýän hyzmaty açylyp görkezilýär, Türkmenistanyň milli ykdysadyýetiniň aýratynlyklary we milli ykdysady toplumyny ösdürmek, şonuň ýaly-da daşary ykdysady ara-

gatnaşyklary ösdürmegiň we döwrebaplaşdyrmagyň ileri tutulýan ugurlary beýan edilýär.

«*Bazar ykdysadyýeti we onuň ösüşi*» diýlip atlandyrylýan üçünji bölümde bazar ykdysadyýetiniň mazmuny we işleýişi, milli nusgasy, karz-pul ulgamynyň we salgyt-býujet syýasatynyň ýola goýluşy açylyp görkezilýär.

Dördünji bölüm «*Bazar ykdysadyýetiniň durmuş meseleleri*» diýlip atlandyrylyp, onda durmuş ykdysadyýeti we ýaşaýşyň hili diýen düşüňjeleriň mazmuny açylyp görkezilýär, zähmet bazary we adam maýasy, döwletiň durmuş syýasaty, ykdysadyýetiň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmegi hakyndaky meselelere seredilýär.

Şeýlelikde bu okuw kitaby milli we bazar ykdysadyýetiniň nazaryýetini hem-de amaly ykdysadyýetiň meselelerini öwrenmäge kömek eder. Umuman aýdylanda, bu okuw kitaby ýurdumyzyň durmuş-ykdysady esaslary baradaky meseleleri özünde jemleýär, bu bolsa mekdep okuwçylarynyň geljekde okuwlaryny dowam etmeklerine we Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüne mynasyp raýat bolup ýe-tişmeklerine ýardam berer.

§ 1. Ykdysadyýet näme?

«Ykdysadyýet» («ЭКОНОМИКА») adalgasy «oikonomia» (hojalygyň dolandyrylyşy) diýen gadymy grek sözlerinden gelip çykypdyr. Bu adalga köp dürli mana eýe bolmak bilen, adamzat jemgyýeti ösdügiçe onuň many-mazmuny has-da baýlaşýar. Ilkibaşda öý hojalygyny alyp barmagyň sungatyny aňladýan «ekonomiýa» (tygşytlylyk) grek dilinde «oikos» (öý, hojalyk) – «nomos» (taglymat, kanun) adalgalary goşulýar. Häzirki wagtda bu adalga giňden ýaýran bolup, onuň mazmuny has başgaçarakdyr. Tygşytlylyk bu gün harajatlaryň kemeldilmegini, serişdeleriň aýawly, rejeli, netijeli çykdaýy edilmegini aňladýar.

Häzirki zaman düşünjesinde «ykdysadyýet» adalgasy birnäçe mana eýedir:

birinjiden, ykdysadyýet – sözüň giň manysynda hojalygyň özüdür, ýagny ýaşayş şertlerini üpjün etmek, islegleri kanagatlandyrmak maksady bilen adamlar tarapyndan peýdalanylýan ähli serişdeleriň, zatlaryň, maddy we ruhy dünýäniň predmetleriniň umumy jemidir. Şu manyda ykdysadyýete ýaşayş üpjünçiliginiň, adamlaryň ýaşayşynyň üz-nüksiz täzelenmeginiň, ýaşayş şertlerini goldamagyň we gowulandyrmagyň ynsan tarapyndan döredilen we peýdalanylýan ulgamy hökmünde düşünmek gerek;

ikinjiden, ykdysadyýet ylym hökmünde ykdysady ulgamyň mazmuny, maksatlary hem-de wezipeleri hakyndaky ulgamlaşdyrylan taglymatdyr. Bu babatda ol tutuş milli hojalygyň, önümçiligiň käbir şertleriniň we elementleriniň (ilatlaşma, zähmet, dolandyryş), senagatyň, oba hojalygynyň, gurluşygyň, maddy däl önümçiligiň (bilim, saglygy goraýyş, hyzmatlar ýaýrawy) aýry-aýry pudaklarynyň öwrenilmegi bilen meşgullanýar.

üçünjiden, ykdysadyýet – munuň özi maddy, medeni we ruhy gymmatlyklaryň önümçiligi, paýlanyşy, alyş-çalyşy we sarp edilişi mahalynda adamlaryň arasynda emele gelýän gatnaşyklaryň belli bir ykdysady ulgamyny döredýän taryhy taýdan kesgitli köplügidir.

Ykdysadyýet düýp manysy boýunça jemgyýetçilik baýlygynyň yzygiderli we özara baglanyşykly hereketi bolup, ol şeýle aýlawy geçýär: *önümçilik – paýlaýyş – alyş-çalyş – sarp ediş*. Gös-göni önümçilik, ýagny peýdaly önümiň döredilmegi bu hereketiň ugur alyş basgançagy bolup çykyş edýär. Önümçilik ykdysadyýet üçin aýgtylaýjy ähmiýete eýedir: eger önüm döredilmedik bolsa, onda hiç zady paýlap hem, alyş-çalyş edip hem, sarp edip hem bolmaýar. Paýlaýyş her bir adamyň döredilen baýlykdaky paýyny ýüze çykarýar. Alyş-çalyş mahalynda paýlaýyş mahalynda alnan önümler beýleki gerekli zatlara çalşylýar. Sarp ediş nygmatlaryň adamlar tarapyndan öz isleglerini kanagatlandyrmak üçin peýdalanmagyny aňladýar.

Ykdysadyýetiň ösüşi mahalynda hemmetaraplaýyn has ösen adamyň islegleriniň emele gelmegi bolup geçýär. Häzirki zaman önümçiligi esasy islegleriň köpçülikleýin kanagatlandyrylmagyny üpjün etmäge ukyplydyr. Ol iki sany ýaýrawy (sferany) öz içine alýar: *maddy önümçilik* (zat görnüşindäki baýlygyň döredilmegi) we *maddy däl önümçilik* (ruhy, ahlak we gaýry gymmatlyklaryň, ýagny ruhy-medeni, sungat, ylmy eserleriň we ş.m. döredilmegi). Bu ýaýrawlarda hyzmatlar barha möhüm orny eýeleýär. Maddy däl önümçiligiň, şol sanda hyzmat ediş ýaýrawynyň ösmegi maddy önümçiligiň kämillik, ösüş we netijelilik derejesine baglydyr.

Şeýlelikde, tutuş ykdysadyýet – bu hojalykdyr, hojalyk we hojalygy alyp barmak hakyndaky ylymdyr hem-de hojalygy ýöretmegiň barşynda adamlaryň arasynda emele gelýän gatnaşyklardyr. Adamlaryň isleglerini kanagatlandyrmak

üçin zerur maddy, medeni we ruhy nygmatlary döretmek boýunça olaryň mydamalyk hojalyk işiniň ýaýrawy hökmünde ykdysadyýet ynsan durmuşynyň hökmany şerti bolup durýar. Şoňa görä-de adamlar ykdysady nygmatlary, ýagny önümçilik işiniň obýektlerini we netijelerini zygyderli döredip başlapdyrlar.

Ykdysadyýet ylmynyň predmeti. Ykdysadyýetiň öwrenýän predmeti bilimleriň özbaşdak ugry hökmünde mundan takmynan 300 ýyl ozal ýüze çykyp başlapdyr. Şol mahallar geljekki ykdysady nazaryýetiň buşlukçysy bolan syýasy ykdysat döräpdir. Şondan bäri geçen döwrüň içinde ykdysadyýet ylmynyň predmeti hakyndaky düşüňjeler esli özgerdi. Bilimleriň bu pudagyny döredijiler we onuň iň meşhur wekilleri bolan ykdysatçy alymlar «Ylym hökmünde ykdysadyýet näme?» diýen sowala dürli-dürli jogaplary beripdirler.

Ilkibaşda ykdysadyýet ylmy barada maddy nygmatlaryň döredilişini we peýdalanylyşyny, ýaşaýşyň maddy serişdeleriniň alnyşyny öwrenýän ylym hökmündäki düşüňje peýda bolupdyr. Bu kesgitlemä häzirki zaman ykdysady düşüňjeleriň nukdaýnazaryndan seredilende, onda ruhy, intellektual, hyzmatlar görnüşündäki maddy däl önümçilik diýilýäniniň ykdysady işiň ýaýrawyndan aýrylýan ýaly bolup görünýär. Üstesine-de, şol kesgitlemä laýyklykda, ykdysadyýet ylmy önümçilik ýaýrawyna baglanyşdyrylan bolup çykýar, harytlaryň aýlanyşygy, alyş-çalşy, sarp edilişi bolsa onuň öwrenýän zadynyň çygryndan daşarda galýar.

Ykdysadyýet ylmynyň predmetiniň kemala gelmeginde «resurslaryň (baýlyklaryň, gorklaryň) çäkliligi» düşüňjesiniň peýdalanylmagyna esaslanýan çemeleşme has giňden ýaýraýar. Şol çemeleşmä laýyklykda *ykdysadyýet ylmy adamlaryň özüni alyp baryşlaryny öwrenýär hem-de maksatlary we olara ýetmegiň çäkli serişdelerini şol serişdeleri peýdalanmagyň dürli mümkinçiliklerini nazara almak bilen deňeşdirip görmeli bolan mahalynda nähili hereket etmelidirini olara maslahat berýär.*

Ykdysadyýet ylmyň harytlaryň we hyzmatlaryň önümçiligi, paýlanyşy, alyş-çalyş edilişi we sarp edilişi bilen baglanyşykly işi öwrenýän ylm hökmündäki kesgitlemesi has doly hem-de toplumlaýyn häsiýetli bolup görünýär. Başgaça aýdylanda, ykdysadyýet ylmyna her dürli, çäkli resurslaryň adamlar üçin peýdaly nygmatlara nähililik bilen öwrülýändigini, ýaşaýyş serişdeleriniň nähili öndürilýändigini, paýlanylýandygyny, alyş-çalyş edilýändigini öwrenýän ylm hökmünde kesgitleme berilmegi has dogrudyr.

Ykdysadyýet ylmyň ýene-de bir özboluşly kesgitlemesi bar. Bu kesgitlemä laýyklykda ykdysadyýet ylmy şu bäs sany özara baglanyşykly sowala jogap bermäge mümkinçilik berýän bilimleriniň toplumu bolup durýar: 1) *näme öndürmeli?*; 2) *nähili öndürmeli?*; 3) *öndürilen önümiň umumy möçberini nähili paýlamaly?*; 4) *iş bilen umumy meşgullyga nähililik bilen goldaw bermeli?*; 5) *ykdysady ulgamyň çéýeligini nädip üpjün etmeli?* Emma bu kesgitleme-de ýeterlik delillendirilen däldir. Çünki önümi nirede öndürilmelidigini, öndürilen önümi nähili paýlamalydygyny ýa-da nädip satmalydygyny, önümçiligi we sarp edişi nähili baglanyşdyrmalydygyny, iş bilen meşgullygy we ykdysady ulgamyň çéýeligini nähililik bilen üpjün etmelidigini hem bilmek gerek.

Ykdysadyýet ylmy öňünden berlen ölçegler bilen çäklenýän däldir, ol durmuş, ynsanperwerlik, tebigy ylmlar ýaly beýleki ýaýrawlara aralaşmak arkaly mydama öz örüsin giňeldýär. Öz döp bolup gelýän obýekti (harytlaryň we hyzmatlaryň önümçiligi, paýlanyşy, alyş-çalyş we sarp edilişi) bilen bir hatarda ykdysadyýet ylmy hakykatda maşgaladaky, durmuş toparlaryndaky, önümçilik kärhanalaryndaky, jemgyýetdäki gatnaşyklaryň ähli görnüşlerine dahylly bolmak bilen, durmuş ýaýrawa barha çuňňur aralaşýar. Ykdysadyýet filosofiýa, sosiologiýa, taryh, hukuk, geografiýa, ekologiýa, matematika, informatika we beýleki ençeme ylmlar bilen içgin baglanyşyga girýär.

§ 2. Ykdysadyýet ylmyňyň usullary

Ykdysadyýet ylmy akyl ýetiriş usullarynyň giň toplumy ulanýar:

- *ylmy abstragirleme usuly* obýektiň barlag edilişini tötänleýin, wagtlaýyn hadysalardan saplamakdan we mydamalyk, kysymdaş, mahsus sypatlary kesgitlemekden ybarat. Abstragirleme usulynyň kömegi bilen barlag edilýän obýektleriň düýp mazmunyny aňladýan ylmy düşüňjeler kesgitlenýär hem-de ykdysady modeller gurulýar;
- *analiz we sintez usuly* hadysalaryň bölekler boýunça (analiz) we tutuşlygyna özara baglanyşykda (sintez) öwrenilmegini göz önünde tutýar;
- *materialistik dialektika usuly* ykdysady hadysalara üznüksiz ösüşde we özara baglanyşykda seredilmegini aňladýar;
- *taryhy we logiki usullar* ykdysady hadysalar öwrenilende, degişli netijeleri çykarmak arkaly olara dogry baha berilmegine mümkinçilik döretmek üçin ylmy barlaglaryň logiki taýdan yzygiderli umumylaşdyrylyş bilen utgaşdyrylmagyny göz önünde tutýar;
- *induksiýa we deduksiýa usullary* aýry-aýry şertleriň seljermesi esasynda umumy netije (induksiýa), umumy ýagdaýdan bolsa hususy netije (deduksiýa) çykarylýar;
- *mukdar üýtgeşmeleriniň hil üýtgeşmelerine geçişini ýüze çykarýan usul* hadysalar seljerilende we umumylaşdyrylanda ykdysady iş we jemgyýetçilik ýaşaýşyndaky hadysalar baradaky statistiki maglumatlaryň giňden peýdalanylmagyna daýanýar;
- *ykdysady-matematiki modelirleme* barlaglaryň ulgamlary usullarynyň biri bolmak bilen, ykdysady hadysalaryň üýtgemeginiň sebäplerini, şol üýtgemeleriň kanunalaýyklyklaryny, olaryň netijelerini resmi-

- leşdirilen görnüşde kesgitlemäge, şonuň ýaly-da ykdysady hadysalaryň çaklanmagyna mümkinçilik berýär;
- *ykdysady synaglar*, hatda olaryň ähtimal netijelerini ykdysady durmuşda takyk çaklamak mydama mümkin bolup durmasa-da gereklidir. Herniçik bolanda hem, ykdysady synaglar hojalyk işine ornaşdyrylanda öz-özünden bolýan hereketleriň kadasyna öwrülmeli däldir.

§3. Ykdysady nazaryýet we amaly ykdysadyýet

Ykdysadyýet ylmyň nazary we amaly böleklere bölünmegi dogrudyr. Şonuň ýaly bölünişik nazaryýetçiler we amaly ykdysatçylar tarapyndan öwrenilýän ykdysady obýektlere we hadysalara göz ýetirmegiň we olary beýan etmegiň ulanylýan usullaryndaky hakyky tapawutlary nazara alýar.

Ykdysady nazaryýet ykdysady hadysalary «sap», «ideal görnüşde» görkezmeklige we beýan etmeklige ýykgyň edýär, ençeme abstrakt düşüňjeleri ulanýar, hakyky ýagdaýy takmynan beýan edýän modellere ymtylýar. Durmuş hakykatyny öz bolşunda şöhlelendirmeyändigine garamazdan, nazary modeller umumy ykdysady ýagdaýy suratlandyrmak, esasy şertleri ýüze çykarmak, hakykata golaýlaşýan düşüňjeleri, meýilleri kesgitlemek nukdaýnazaryndan peýdalydyr.

Nazary ykdysadyýete syýasy ykdysat degişli edilýär, onuň özi ykdysadyýet ylmyndaky ykdysady hadysalaryň bolup geçmeginiň umumy kanunalaýyklyklaryny ýüze çykarmak bilen baglanyşykly nazary ugur hökmünde döräpdi. Ykdysady-matematiki modelirlleme, has giňişleýin babatda bolsa, ykdysadyýeti dolandyrmagyň esasy ýörelgelerini öwrenýän ykdysady kibernetika hem, ykdysady nazaryýete sepleşip gidýär.

Ykdysadyýet ylmyň amaly ykdysadyýet diýen şahasy ykdysadyýeti anyklap öwrenmek bilen baglanyşyklydyr

hem-de ykdysady hadysalary önümçilik işini jikme-jik seljermek esasynda öwrenmek wezipesini öz öňünde goýýar. Amaly ykdysadyýete hakyky maglumatlar esasynda hasaplamalaryň geçirilmegi, anyk sanlaryň giňden peýdalanylmagy mahsusdyr.

Amaly ykdysadyýet makroykdysady meselelere-de garaýar we seljerme berýär, emma aşa abstraktlaşdyrmakdan gaça durup, olara anyk çemeleşýär. Amaly ykdysadyýet, ylmy nazaryýet bilen deňeşdirilende, hojalyk ýöretmegiň iş tejribesine, ykdysady işiň anyk görkezijilerine daýanyandygy bilen tapawutlanýar.

Nazary ykdysadyýet hem, amaly ykdysadyýet ylmy-da ykdysady statistikanyň maglumatlaryny, ykdysady görkezijileriň seljermegini, deňeşdirilmegini giňden peýdalanylýar. Emma munuň özi ykdysadyýeti dar manydaky tejribe öwreniş ylmyňa syrykdymaga delil bolup bilmez. Ykdysadyýet ylmy, şübhesiz, toplanan tejribäni öwrenýär we şonuň esasynda umumylaşdyrylan netijeleri çykarýar.

Makroykdysadyýet we mikroykdysadyýet. Ykdysadyýet ylmynda öwrenilýän obýektleri gurşap alşy, gerimi bilen tapawutlanýan aýry-aýry şahalar, bölekler, bölümler bölünip çykarylýar. Şoňa baglylykda hem seljerişiň we beýan edişiň usullary we peýdalanylýan görkezijiler üýtgäp durýar. Degişlilikde, makroykdysadyýet we mikroykdysadyýet tapawutlandyrylýar.

Makroykdysadyýet ykdysadyýetiň milli toplumyny emele getirýän düzüm bölegi bolup, onda maddy we maddy däl önümçiligiň ähli pudaklary bir bitewi mehanizme organiki halda birigýärler. Ol bitewi ulgam hökmündäki ähli milli hojalygy gurşap alýan ykdysady hadysalary öwrenýär.

Makroykdysadyýetiň öwrenýän zady milli baýlyk, jemi milli önüm, jemi içerki önüm, jemgyýetçilik önümçiliginiň möçberi we ösüş depginleri, döwletiň we hususy bölegiň jemi maýa goýumlary, aýlanyşykda puluň umumy mukdary

ýaly bütin hojalyk boýunça jemleýji, umumylaşdyryjy görkezijilerdir. Şol bir wagtyň özünde hem makroykdysadyýet ortaça girdejiler, ortaça iş haky, ýaşaýşyň derejesi we hili, puluň hümmetsizlenmegi, işsizlik, iş bilen meşgullyk, zähmet öndürijiligi ýaly ýurt boýunça ortaça görkezijileri hem öwrenýär we barlag edýär.

Makroykdysadyýet ykdysadyýetiň ähli aşaky böleklerini tutuş milli topluma birleşdirýän hojalyk aragatnaşyklarynyň bitewi köplügi bolup durýar. Şeýle bitewilik: a) önümçiligiň ähli iri ýaýrawlarynyň, pudaklarynyň we sebitleriň (ýurduň dürli çäkleriniň) aralaryndaky umumy zähmet bölünişigini; b) önümçiligiň iri düzüm birlikleriniň bileleşmesini (bilelikde taýýarlanylýan önüm üçin olar tarapyndan biri-birlerine komplekteleýji (üstüni ýetiriji) önümleriň, ýarymfabrikatlaryň, çig malyň iberilmegi); ç) bitewi ykdysady giňişligi emele getirýän milli bazary üpjün edýär.

Makroykdysadyýet özüniň umumymilli islegleri we bähbitleri üpjün etmäge niýetlenen özboluşly binýadyna daýanýar. Bu binýada: maddy nygmatlaryň we hyzmatlaryň esli böleginiň döwlet tarapyndan alynmagy; jemgyýetçilik (döwlet) nygmatlarynyň öndürilmegi we olaryň bilelikdäki sarp edilmeginiň guralmagy; umumymilli infrastruktura (hojalygyň jemgyýet üçin ýaşaýş şertlerini üpjün edýän önümçilik we durmuş pudaklary hem-de görnüşleri) girýär.

Döwlet makroykdysady arabaglanyşyklary belleýär, olar hem döwleti dikligine (ýokardan aşak) ähli kärhanalar we öý hojalyklary bilen baglanyşdyrýar. Şeýle arabaglanyşyklar arkaly ol, maliýäni, karzy, býujeti hem-de ýurduň hojalyk ösüşiniň barşyna täsir etmek üçin öz ygtyýarynda bar bolan beýleki serişdeleri we gurallary peýdalanmak bilen, işjeň ykdysady syýasaty ýöredýär.

Mikroykdysadyýet ykdysadyýet ylmynyň has aşak derejelerdäki ykdysady hadysalary, subýektleri, esasan hem kärhanalary, firmalary, telekeçileri, olaryň hojalyk işini we

olaryň aralaryndaky ykdysady gatnaşyklary öwrenmek bilen meşgullanýan bölegidir.

Mikroykdysadyýet subýektleriň bazarda özlerini alyp baryşlaryny, önümçilik, paýlaýyş, alyş-çalyş we sarp ediş mahalynda olaryň aralarynda emele gelýän gatnaşyklary hem öwrenýär. Şol bir wagtyň özünde mikroykdysadyýetiň öwrenýän obýekti bolup, önüm öndürijileriň, telekeçileriň we döwletiň arasyndaky ykdysady gatnaşyklar hyzmat edýär.

Şeýlelikde, mikroykdysadyýet ykdysadyýet ylmynyň iň jikme-jikleşdirilen bölegi bolup durýar, çünki ol önümçiligiň we harydyň ýa-da harytlar toparynyň möçberi, harydyň nyrhy, ony öndürmek üçin harajatlar, satuwdan düşen pul, kärhanalaryň, telekeçilik geleşikleriniň, hojalyk taslamalarynyň netijeliligi ýaly düşüňjeler we görkezijiler bilen iş salyşýar. Degişlilikde, ykdysadyýet ylmynyň bu bölegi gös-göni düşünmäge, anyk göz ýetirmäge has elýeterlidir.

Makroykdysadyýet we mikroykdysadyýet biri-birleri bilen jebis baglanyşyklydyr we olar öz aralarynda täsir edişýärler. Mikroykdysadyýet makroykdysadyýetiň esasynda durýar, makroykdysadyýet bolsa onuň bir ýere jemlenen görnüşdäki netijesi bolup durýar. Şol bir wagtyň özünde makroykdysady ululyklara, görkezijilere diňe mikroykdysady görkezijileriň ýönekeý jemlenen netijesi hökmünde garamaly däl. Ýurduň ykdysadyýeti makroykdysady derejede düzgünleşdirilende, ilki makroykdysady görkezijileriň belenip, soňra olary böleklere bölmek arkaly mikroykdysady ululyklaryň emele getirilmegi-de mümkindir.

Şonlukda «makroykdysadyýet» adalgasy köplenç «makroykdysady syýasat» söz düzüminde peýdalanylýar we ol hem ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdiriş syýasatyny aňladýar hem-de hökümetiň esasy ünsi makroykdysady görkezijilere, ýagny tutuş ykdysadyýete täsir etmäge gönükdirmegi bilen tapawutlanýar. Şeýle makroykdysady

özgerişleriň netijesinde ykdysadyýetiň tutuş ýagdaýy, şol sanda onuň aşaky derejeleri hem, gerekli üýtgeşmelere sezewar bolýar.

§ 4. Jemgyýetçilik hojalygynyň ykdysady nusgalary

Ykdysady gatnaşyklaryň jemi hökmünde ykdysadyýet jemgyýetiň öz esasynda eýeçiligiň (umumy, hususy ýa-da garyşyk) agalyk ediji görnüşi durýan ykdysady ulgamydyr. Taryhda jemgyýetçilik hojalygynyň üç sany görnüşi mälimdir, olara *natural hojalyk*, *administratiw-buýruk beriş ykdysadyýeti* hem-de hususy eýeçiligiň agalyk edýän we häzirki wagtda garyşyk eýeçiligiň agdyklyk edýän *bazar ykdysadyýeti* degişlidir.

Natural hojalyk – hojalygy ýöretmegiň maddy nygmatlary we hyzmatlary aýratyn hojalyk birliginiň içinde sarp etmek üçin öndürmekligiň görnüşidir. Natural hojalyk ösmedik jemgyýetçilik zähmet bölünişigine esaslanýar. Oňa önümçiligiň ýapyk, ýerli, şol hojalygyň özünde çäklenýän häsiýeti mahsus. Natural hojalygyň häzirki zaman görnüşine özbaşdak ykdysadyýet mysal bolup biler, ol ýurduň agdyklaýyn içerki sarp edişe nazarlandyrylan milli hojalygydyr. Şonuň ýaly hojalykda adamyň islegleriniň kanagatlandyrylyşy iň pes derejä çenli azalýar.

Administratiw-buýruk beriş (merkezleşdirilen meýilnamalaýyn) ykdysadyýet – munuň özi jemgyýetçilik hojalygynyň ösen jemgyýetçilik zähmet bölünişigi, önüm öndürijileriň ýöriteleşmesi, ykdysady düzümleriň köpdürlüligi mahalynda organiki bitewi ykdysadyýetiň ösüşi merkezden aňly-düşünjeli görnüşde berk düzgünleşdirilýän we hökmürowan dolandyrylýan görnüşidir. Dolandyryşyň administratiw-buýruk beriş usullary, adatça, adatdan daşary şertler ýüze çykanda we olar emeli ýagdaýda goldanylanda ulanylýar.

Şeýle adatdan daşary ýagdaýlara tebigy betbagtçylyklar, uruşlar, çökgünlikler degişlidir.

Bazar ykdysadyýeti – ykdysadyýeti guramagyň önümçilik bilen sarp edişiň arasyndaky özara baglanyşygy bazaryň üsti bilen üpjün edýän haryt önümçiligine esaslanan jemgyýetçilik görnüşidir.

Merkezleşdirilen döwletiň ykdysady we syýasy häkimiýetiniň doly agalygy mahalyndaky gatnaşyklar taryhda *bazar ykdysadyýetiniň ilkinji nusgasy* bolupdyr. Bu ýagdaýyň ykdysady ulgamyň ösmegi üçin ýaramaz netijelere getirmegine garamazdan, umuman alnanda ýeterlik durnuklylyga eýe bolupdyr. Ol, hatda bazar ykdysadyýetiniň elementleri bar bolan ýagdaýynda hem, ösüşiň haýal gitmegine, nygmatlaryň ýeterliksiz öndürilmegine getiripdir, bu bolsa yzagalaklyga sebäp bolupdyr.

*Bazar ykdysadyýetiniň ikinji nusgasy*na şahsyýetiň döwletiň üstünden agalyk etmegi, ösüşiň esasy hökmünde hususy eýeçiligiň mizemez agalygy, eýeçiligiň döwlet häkimiýetinden bölünip aýrylmagy häsiýetlidir. Hususy eýeçiligiň agalyk etmeginiň binýadynda innowasion işiň ösmegine, önümçiligiň netijeliliginiň ýokarlanmagyna güýçli höwes döredýän hususy telekeçilik çalt ösüpdür. Hususy eýeçilik arkaly döredilýän hut şol höwesler ykdysady ösüşiň esasyňa öwürlipdir.

Häzirki zaman bazar hojalygy eýeçiligiň iki sany, ýagny umumy (döwlete degişli) we hususy görnüşleriniň özara täsir edişmegi esasynda gurulýar. Häzirki zaman bazar hojalygynyň şu nusgalary mälimdir: liberal (korporativ) ykdysadyýet, durmuş ugruna nazarlandyrylan ykdysadyýet we garyşyk ykdysadyýet.

Liberal ykdysadyýete iri telekeçiligiň bähbitleriniň ilkinji nobatda goralmagy, ykdysadyýetde döwlete degişli bölegiň ujypsyz bolmagy we hojalyk işini döwlet tarapyndan düzgün-

leşdirmegiň baş ýörelgesi hökmünde esasy ileritutumalaryň döwlet tarapyndan kesgitlenmegi häsiýetlidir.

Durmuş ugra nazarlandyrylan ykdysadyýetde ilatyň (raýatlaryň) bähbitleriniň goralmagyna ugur edilýär, milli ykdysadyýetde döwlete degişli bölek 30%-denem gowrak uly paýy eýeleýär, döwlet düzgünleşdirişiniň esasy usuly hökmünde uzak möhletleýin maksatnamalaşdyryş ulanylýar.

Garyşyk ykdysadyýetde döwlete degişli bölegiň paýy durmuş ugra nazarlandyrylan ykdysadyýetdäkä görä azdyr, emma hojalyk işini döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň adatça gytaklaýyn usullaryny ulanmak arkaly telekeçiligiň ösmegi üçin ähli zerur şertler döredilýär.

Şeýlelik bilen, häzirki zaman bazar ykdysadyýetiniň bu nusgalary öz aralarynda umumy (döwlet) eýeçiliginiň we hususy eýeçiligiň mynasybeti (gatnaşygy) bilen tapawutlanýarlar. Şol mynasybetli döwlet tarapyndan çözülyän wezipeleriň ileri tutulyşyna hem-de öňde durýan durmuş-ykdysady meseleleri hususy eýeçiligiň özbaşdak çözüp biliş mümkinçiligine bagly bolup durýar.

SORAGLAR:

1. Ykdysadyýetiň nähili kesgitlemesini bilýärsiňiz?
2. Ykdysadyýet ylmynyň predmeti näme?
3. Ykdysadyýet ylmynyň usullary haýsylar?
4. Ykdysady nazaryýet diýip nämä düşüňärsiňiz?
5. Amaly ykdysadyýet diýip nämä düşüňärsiňiz?
6. Makroykdysadyýet bilen mikroykdysadyýetiň näme tapawudy bar?
7. Jemgyýetçilik hojalygynyň haýsy ykdysady nusgalaryny bilýärsiňiz?

I. Jemgyýetçilik önümçiliginiň esaslary

§ 5. Jemgyýetçilik önümçiligi

Adamlaryň we jemgyýetiň ýaşayşsynyň esasynda hojalyk işi, önümçilik durýar.

Önümçilik – bu adamlaryň tebigatdaky zatlarla täsir etmek bilen maddy we ruhy nygmatlary öndüriş işidir.

Önümçilik üç sany şertiň, ýagny adam zähmetiniň, zähmet predmetleriniň we zähmet serişdeleriniň özara täsir edişmekleri arkaly amala aşýar.

Zähmet – maddy we ruhy nygmatlary we hyzmatlary döretmek boýunça adamlaryň maksada laýyk amala aşyryýan işi.

Zähmet predmetleri taýýar önüm döretmek üçin adamyň öz zähmetini siňdirmek bilen täsir edýän zatlarydyr.

Zähmet serişdeleri – bu adamyň zähmet predmetlerine täsir etmek üçin ulanylan gurallarydyr. Meselem, senagat önümçiliginde çig mal zähmet predmeti, stanok zähmet serişdesi bolup durýar.

ÖNÜMÇILIK Adamlaryň maddy nygmatlary öndürmek bilen baglanyşykly işleri	1. Zähmet – bu adamyň maksatly hereketi
	2. Zähmet predmeti – adamyň zähmet hereketinde täsir edýän zatlary
	3. Zähmet serişdesi – bu adamyň islegini kanagatlandyrmak üçin ulanylan gurallary

Haýsydyr bir harydy öndürmek üçin zerur bolan zähmet predmetleri we serişdeleri bilelikde *önümçilik serişdelerini* emele getirýär.

Nygmatlaryň önümçiligi, birinjiden, adam bilen tebigatyň özara täsir edişmegini, ikinjiden bolsa, öz hojalyk işiniň barşynda adamlaryň öz aralaryndaky gatnaşyklaryny beýan edýär. Arabaglanyşyklaryň birinji kysmyna *öndüriji güýçler*, ikinjisine bolsa *ykdysady gatnaşyklar* diýilýär.

Öndüriji güýçler önümçilik serişdeleriniň we işçi güýjüniň özara baglanyşykda jemidir.

Ylmy-tehniki rewolýusiýa öndüriji güýçleri, olaryň düzüm bölekleriniň mynasybetini düýpli özgerişlere sezewar edýär. Meselem, önümçilik serişdeleri informatika, elektronhasaplaýjy we kompýuter tehnikasy bilen baýlaşýar. Zähmet babatynda hem hil taýdan üýtgeşmeler bolup geçýär, ýagny onuň ylmy taýdan guralyşy kämilleşýär, işgärleriň hünär we intellektual derejeleri ýokarlanýar, adamyň telekeçilik ukybynyň ähmiýeti artýar.

Ykdysady gatnaşyklar maddy we ruhy nygmatlaryň, hyzmatlaryň önümçiligi, paýlanyşy, alyş-çalşy we sarp edilişi mahalynda adamlaryň aralarynda ýüze çykýan gatnaşyklardyr.

Ykdysady gatnaşyklaryň häsiýeti önümçilik serişdelerine eýeçiligiň görnüşi bilen kesgitlenýär. Olar, birinjiden, diňe önümçilik ýaýrawyna degilşi gatnaşyklary, ýagny önümçilik gatnaşyklaryny, ikinjiden, önümçilik däl ýaýrawda emele gelýän gatnaşyklary öz içine alýar.

Ykdysady gatnaşyklar düzümi boýunça guramaçylyk-ykdysady we durmuş-ykdysady gatnaşyklara bölünýär.

Guramaçylyk-ykdysady gatnaşyklar önümçiligiň, öndürilen önümleri paýlamagyň we alyş-çalyş etmegiň guralyşy babatynda emele gelýär. Guramaçylyk gatnaşyklarynyň görnüşlerine kärhanalarda önümçiligiň we zähmetiň guralyşy, işgärleriň arasynda zähmet bölünişigi we bileleşmesi, kärhanalaryň möçberleriniň kesgitlenmegi we ş.m. degişlidir.

Durmuş-ykdysady gatnaşyklar önümçilik serişdelerine eýeçilik etmegiň görnüşleri bilen kesgitlenýän önümçilik şertleri babatynda adamlaryň arasynda emele gelýär. Esasy zatlar, ýagny önümçilik, paýlaýyş, alyş-çalyş we sarp ediş gatnaşyklarynyň durmuş-ykdysady mazmuny eýeçiligiň görnüşine bagly bolup durýar. Bu gatnaşyklaryň ösmegi mydama önümçilik serişdeleriniň eýeleriniň bähbidine hyzmat edýär.

§6. Maddy we maddy däl önümçilik

Islegler adamlar we jemgyýet üçin maddy önümçiligiň we medeniýetiň ösüş derejesine laýyklykda emele gelýän özboluşly görnüşdäki durnukly zerurlyklar hökmünde kesgitlenýär. Adamyň islegleri maddy, ruhy we durmuş isleglerinden ybaratdyr.

Maddy islegler şulara bölünýär:

- ýaşayyş üçin ilkinji zerur bolan zatlar – iýmit, egin-eşik, ýaşayyş jaýy we ş.m.;
- elpe-şelpelik üçin zerur zatlar – gymmat bahaly şaý-sepler, gymmat awtomobiller, ýahtalar, gymmat bahaly sütükli deriden tikilen içmekler we ş.m.;
- önümçilik serişdeleri – maşynlar, enjamlar, gurallar, çig mal, materiallar we başgalar.

Ruhy islegler ylym, sungat bilen meşgullanmak, bilim almak, ahlak taýdan kämilleşmek we beýlekiler arkaly kanagatlandyrylýar. Giň manysyndaky ruhy iýmite adamyň alýan ähli maglumatlary-da degişlidir.

Jemgyýet ösdügiçe *durmüş islegleriniň* giňelmek we olary kanagatlandyrmak mümkinçilikleri hem artýar. Durmuş islegleri dürli görnüşdäki jemgyýetçilik we köpçülikleýin işe gatnaşylmagy bilen baglanyşyklydyr. Olar maddy isleg hem, ruhy isleg hem bolup biler. Emma bu ýerde esasy zat jemgyýetçilik häsiýetine eýe bolunmagyndadyr hem-de köp

sanly adamlaryň bilelikde ýaşaşmagynyň we hyzmatdaşlyk etmeginiň zerurlygy bilen şertlendirilýänligindedir.

Islegleriň kanagatlanýş derejesi iki sany ýaýrawyň ösüş derejesi bilen kesgitlenýär, olaryň birinjisine maddy önümçilik, ikinjisine bolsa maddy däl önümçilik ýa-da ruhy ýaýraw degişlidir.

Maddy önümçilik şulary öz içine alýar:

- maddy nygmatlary öndürmek bilen meşgullanýan senagat, oba hojalygy, gurluşyk pudaklary;
- maddy hyzmatlary etmek bilen meşgullanýan ulag we aragatnaşyk, söwda, jemagat hojalygy, durmuş hyzmatlary, infrastruktura ýaýrawy ýaly pudaklar.

Maddy däl önümçilik şulary öz içine alýar:

- durmuş-medeni gymmatlyklary ýa-da nygmatlary döredýän kärhanalary (kino, teatr, sungat we ş.m.);
- saglygy goraýyş, bilim, ylym we medeniýet arkaly maddy däl hyzmatlary edýän pudaklaryň kärhanalary.

Bu ýaýrawlaryň arasynda jebis özara baglanyşyk bolup, ol baglanyşyk häzirkі zaman şertlerinde barha pugtalanýar. Meselem, maddy önümçiligiň ýokary ösüş derejesi köp ýurtlarda işleýän adamlaryň uly böleginiň (50–70%) maddy däl önümçilikde meşgul bolmagyna mümkinçilik berdi. Öz gezeginde, maddy däl önümçilik ýaýrawynda ylmy açyşlar, tehniki oýlap tapyşlar ýaly gazanylan üstünlikler maddy önümçiligiň ösmegine güýçli täsir edýär.

§ 7. Önümçiligiň serişdeleri we şertleri

Häzirkі zaman jemgyýetinde harytlaryň we hyzmatlaryň önümçiligi dürli hojalyk subýektleri tarapyndan, ýagny hususy, döwlet eýeçiligine degişli, şonuň ýaly-da garyşyk eýeçilikdäki iri, orta, kiçi we mikrokärhanalar hem-de hususy telekeçiler tarapyndan alnyp barylýar. Önümçilik obýektiw ykdysady kanunlaryň täsirine çuňňur göz ýetir-

megiň we ony aňly-düşünjeli peýdalanmagyň esasynda guralmalydyr.

Bazar ykdysadyýeti mikroderejede dürli pudaklaryň köp sanly kärhanalarynyň işini, ähli tebigy, adam resurslaryny we adam tarapyndan döredilen resurslary gursap alýar. Olar adamlaryň isleglerini kanagatlandyrmaga niýetlenen harytlaryň we hyzmatlaryň öndürilmegi üçin peýdalanylýar.

Adamlaryň islegleri köp dürlüdir we çäksizdir. Emma bu islegleri doly kanagatlandyrmak üçin zerur bolan harytlary we hyzmatlary öndürmäge gerekli resurslaryň möçberi çäklidir.

Resurslar – bu islegleri kanagatlandyrmak üçin dürli görnüşli nygmatlaryň we hyzmatlaryň önümçiligini guramakda kärhanalar we beýleki önümçilik subýektleri tarapyndan peýdalanylýan zatlardyr. Olara zähmet resursy hökmünde işçi güýji-de girýär. Önümçilik resurslary doly herekete getirilen mahalynda bir önümiň öndürilişini artdyrmak üçin olaryň beýleki birleriniň öndürilişini kemeltmeli bolýar. Şoňa görä-de, her bir jemgyýet mümkinçilikleriň çäkliligine sezewar bolýar. Ähli islegleriň kanagatlandyrylmagynyň mümkin däldigi zerarly, bazar ykdysadyýeti şertlerinde her bir sarp ediji, her bir satyn alyjy öz isleýän zatларыndan has möhümlerini yzygiderli saýlap almaly bolýarlar.

Resurslaryň bütin köplügi *maddy* we *zähmet* resurslaryna bölünýän ykdysady *resurslardyr*.

Haýsydyr bir harydy ýa-da hyzmaty öndürmek üçin herekete getirilen ykdysady resurslara *önümçiligiň şertleri* diýilýär.

Önümçiligiň esasy şertlerine *zähmet*, *ýer*, *maýa* we *telekeçilik* ukyplary degişli.

Zähmet (işçi güýji) – adamyň önümçilik mahalynda ulanylýan fiziki we akyl ukyplarynyň jemidir.

Ýer – önümçiligiň tebigy şerti hökmünde onuň adam zähmeti bilen döredilmedik ähli resurslaryny, ýerasty baýlyklary, tokaýlary, howany we suwy hem goşmak bilen önümçilik işine çekmegiň çeşmesi bolup durýar.

Maýa – önümçilik serişdesi hökmünde zähmet serişdeleriniň we predmetleriniň jemidir. Oňa kärhanalar, telekeçiler we bölekleýin derejede döwlet eýeçilik edýär.

Telekeçilik ukyplary – maýanyň eýeleriniň, harajatlary, töwekgelçiligi we jogapkärçiligi öz üstlerine alyp ýa-da munuň üçin dolandyryjylary hakyna tutup, öz telekeçilik işini guramaga ukybyny we taýýardygyny aňladýar.

§8. Jemgyýetdäki nygmatlar we hyzmatlar

Islegleri kanagatlandyrmagyň çeşmesi nygmatdyr. Oňa dürli-dürli kesgitleme berýärler. Käbirleri nygmat düşünesini zatlar we predmetler bilen çäklendirýärler. Beýleki birleri bolsa nygmatlara diňe zähmetiň önümlerini däl, eýsem tebigatyň beren zatlaryny-da degişli edýärler. Nygmaty islendik peýdaly netije hökmünde kesgitleýän pikir has ýaýrandyr.

Nygmat – bu belli bir adamyň islegini kanagatlandyryýan islendik peýdaly zatdyr (predmet, hadysa, zähmet önümi).

Ykdysady edebiýatda nygmatlary toparlara bölmegiň çylşyrymly ulgamy bar. Onuň esasynda goýlan ölçeglere baglylykda nygmatlar şu toparlara bölünýär:

- maddy we maddy däl nygmatlar;
- ykdysady we ykdysady däl nygmatlar;
- jemgyýetçilik we jemgyýetçilik däl nygmatlar;
- häzirki we geljekki nygmatlar;
- göni we gytaklaýyn nygmatlar;
- uzak wagtlyk we gysga möhletli nygmatlar we ş.m.

Ilkinji üç topar has möhümdir, şonuň üçin olaryň üstünde durup geçýäris.

Maddy nygmatlar – bu tebigatyň eçilen zatlarydyr (klimat, ýer, howa), önümçiligiň önümleridir (jaýlar, maşynlar, ýimit önümleri we ş.m.).

Maddy däl nygmatlar – bu adam ukybynyň ösmegine täsir edýän nygmatlardyr: saglygy goraýyş, sungat eserleri, teatr, muzeý, bilim we başgalar.

Nygmatlaryň ykdysady we ykdysady däl toparlara bölünmeginiň esasynda olara bolan islegleriň we islegleri kanagatlandyrmak üçin bar bolan nygmatlaryň arasyndaky mynasybet (gatnaşyk) durýar.

Ykdysady nygmatlara ykdysady işiň obýekti ýa-da netijesi bolup durýan, ýagny islegler bilen deňeşdirilende, çäkli mukdarda alyp bolýan nygmatlar degişli. Bu hadysa resurslaryň çäkliligi bilen baglanyşyklydyr.

Ykdysady däl nygmatlar (tebigy nygmatlar) adamyň tagallasy talap edilmezden tebigat tarapyndan berlen nygmatlardyr (howa, suw we ş.m.). Bu nygmatlar tebigatda adamyň isleglerini doly we mydama kanagatlandyrýan mukdarda «erkin» halda bardyr.

Jemgyýetçilik nygmatlara milli goranyş, jemgyýetçilik tertibiniň goralmagy, howa maglumaty, köçeleriň ýşyklandyrylmagy we ençeme beýleki zatlar degişli. Jemgyýetçilik nygmatlary jemgyýetçilik däl nygmatlardan, birinjiden, sarp edilişinde bäsdeşligiň ýokdugy bilen, ikinjiden, olary peýdalanmaga päsgelçiligiň bolup bilmeyändigini bilen tapawutlanýar.

Adam üçin zerur nygmatlaryň arasynda hyzmatlar aýratyn orny eýeleýär we olaryň ähmiýeti barha artýar.

Hyzmatlar – munuň özi adamyň haýsydyr bir isleglerini kanagatlandyrýan peýdaly iş we onuň netijesidir.

Hyzmatyň özboluşlylygy onuň zat görnüşiniň ýokdugyndan, emma adamyň peýdaly netije berýän işi (sowda, abatlaýyş işleri, durmuş hyzmatlary we ş.m.) arkaly döredilýändiginden ybarat.

§9. Ýönekeý we giňeldilen üznüksiz önümçilik

Önümçilik işi özüniň üznüksiz täzelenip durýan mahalynda *üznüksiz önümçilik* bolup durýar, ol hem öz aralarynda jebis baglanyşykly, şol bir wagtyň özünde birinjisi kesgitleýji ähmiýete eýe bolan şu dört sany tapgyrlardan durýar: *önümçilik, paýlaýyş, alyş-çalyş we sarp ediş*.

Önümçilik tebigatyň beren zatlaryny zähmetiň dürli önümlerine, ýagny bazardaky islege laýyk gelýän harytlara we hyzmatlara öwürmek üçin önümçilik serişdeleriniň we işçi güýjüniň birikdirilmegidir.

Paýlaýyş önümçilik resurslarynyň, şertleriniň we netijeleriniň akymalaryny çäklendirýär we gerekli ugurlara gönükdirýär.

Alyş-çalyş öndürijilere bazarada öz önüminiň islenilmeýän bölegine derek beýlekileriň zähmetiniň önüminiň degişli mukdaryny, olaryň ikisi-de haryt bolan mahalynda, jemgyýetçilik derejesinde almaga mümkinçilik berýär.

Sarp ediş jemgyýetçilik zähmeti bilen döredilen harytlary we hyzmatlary adamlar tarapyndan jemgyýetçilik we şahsy isleglerini kanagatlandyrmak üçin hakyky peýdalanylmagyny aňladýar.

Üznüksiz önümçiligiň iki görnüşi, ýagny *ýönekeý üznüksiz önümçilik* we *giňeldilen üznüksiz önümçilik* tapawutlandyrylýar.

Ýönekeý üznüksiz önümçilik – munuň özi önümçiligiň ýylyň-ýylyna üýtgewsiz möçberlerde täzelenip durmak hadysasydyr.

Giňeldilen üznüksiz önümçilik maýa toplaýyş hadysasyny hem öz içine alýar.

Giňeldilen üznüksiz önümçilik – bu önümçiligiň maýa toplaýyş we şonuň üçin önümleriň gymmatynyň belli bir

böleginiň maýa goýulmagy arkaly barha köpeliýän möçberlerde mydama täzelenmegidir.

Ýönekeý we giňeldilen üznüksiz önümçiligiň netijesi jemgyýetçilik önümidir.

SORAGLAR:

1. Önümçilik näme?
2. Öndüriji güýçler we önümçilik gatnaşyklary nämäni aňladýar?
3. Maddy önümçilik bilen maddy däl önümçiligiň näme tapawudy bar?
4. Önümçiligiň nähili şertleri bar?
5. Jemgyýetde haýsy nygmatlar ulanylýar?
6. Ýönekeý we giňeldilen üznüksiz önümçiligiň näme tapawudy bar?

II. Pul

§ 10. Puluň mazmuny

Pul – munuň özi harytlar alyş-çalyş edilen mahalynda ählumumy ekwiwalentiň hyzmatyny ýerine ýetirýän aýratyn haryt bolup, ol alyş-çalyşyň we gymmatyň görnüşiniň özakymlaýyn ösüşiniň önümidir. Puluň döremeginiň sebäbi haryt önümçiliginiň ösmegidir. Puluň döremegi bilen bütin haryt dünýäsi iki sany polýusa, ýagny harytlara we pula bölündi. Pul – bu gymmatyň ýüze çykmasy, jemgyýetçilik baýlygynyň ýüze çykmasy bolup durýar.

Alyş-çalyşyň we gymmatyň görnüşleri ösdügiçe harytlar dünýäsinden ählumumy ekwiwalent hökmündäki pul görnüşinde maddylaşan bir haryt, ýagny pul bolup çykýar. Onuň natural görnüşinden ählumumy ekwiwalentlik hyzmaty ösüp ýetişýär. Gymmatyň ählumumy görnüşiniň pul

görnüşine öwrülmeği jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň ösýän şertlerinde bolup geçýär.

Häzirki zamanda beýleki harytlaryň hemmesini gysyp çykaryp, altyn aýratyn saýlanyp çykdy. Ol dünýä möçberinde pul harydy hökmünde öz monopoliýasyny gutarnykly berkarar etdi. Her bir beýleki harydyň bolşy ýaly, pul harydy, ýagny altyn, isleg ödeýiş gymmatyna we alyş-çalyş gymmatyna eýedir.

Öz nobatynda altynyň isleg ödeýiş gymmaty, beýleki harytlardan tapawutlylykda, ikä bölünýär. Bir tarapdan, altyn islendik isleg ödeýiş gymmatyna öwrülmeği ukybyndan ybarat ählumumy isleg ödeýiş gymmatyna eýedir. Başga bir tarapdan, altyn adaty isleg ödeýiş gymmatyna eýedir, ýagny ol tehnik maksatlar üçin, bezeg predmetlerini ýasamak üçin we ş.m. üçin peýdalanylýar.

§ 11. Puluň wezipeleri we görnüşleri

Gymmat ölçegi. Puluň mazmuny onuň wezipelerinde ýüze çykýar. Puluň gymmat ölçegi hökmündäki wezipesi harytlaryň gymmatynyň hil taýdan birmeňzeş we mukdar taýdan deňşdirip bolýan ululyklar hökmünde aňlatmakdan ybaratdyr.

Harydyň gymmatynyň pulda aňladylmagy onuň gymmatynyň pul görnüşidir ýa-da onuň nyrhdyr. Nyrh hem inňän möhüm ykdysady düşünje bolup durýar, çünki olaryň hereketi arkaly gymmat kanunynyň täsiri amala aşýar.

Harydyň nyrhyny kesgitlemek üçin ony pikiriňde altynyň belli bir mukdaryna deňleşdirmek gerek. Altynyň döwlet tarapyndan pul birligi hökmünde bellenýän belli bir agram mukdaryna *nyrhlaryň masştaby* diýilýär.

Nyrhlaryň masştabynyň ulanylmagy – bu altynyň dürli harytlaryň gymmatynyň laýyk gelýän dürli mukdarlarynyň pul birliginde berkidilen mukdar bilen ölçenmegidir. Nyrh-

laryň masştaby döwletiň ygtyýary boýunça üýtgäp biler, şol bir wagtda gymmat ölçegi hökmünde pul döwlet häkimiýetine bagly bolmazdan, özakymlaýyn işleýär.

Aýlanyşyk serişdesi. Aýlanyşyk ýaýrawy giňeldilen üznüksiz önümçiligiň zerur basgançagy hökmünde harydyň we puluň, ýagny aýlanyşyk hadysasynyň iki polýusynyň (iki tarapynyň) üznüksiz hereket etmegi bolup durýar. Jemgyýetçilik üznüksiz önümçiliginde ileri tutmaklyk önümçilige, aýlanyşyk ýaýrawynda bolsa puluň hereketini şertlendirýän haryt hereketine degişlidir.

Harytlaryň «haryt–haryt» ($H-H$) formulasy boýunça gös-göni alyş-çalyş edilmegi hem-de «haryt–pul–haryt» ($H-P-H$) formulasynda haryt aýlanyşygy diňe bir görnüşi boýunça däl, eýsem mazmuny boýunça-da tapawutlydyr. Haryt aýlanyşygy mahalynda satyn alyş we satuw üzňeleşýärler, özbaşdak bolýarlar, aluw we satuw amallary eýýäm wagt taýdan hem, giňişlikde-de gabat gelmeýärler.

Aýry-áýry harytlaryň nyrhлары we ähli haryt toplumynyň nyrlarynyň derejesi bazarda harytlaryň üznüksiz aluw-satuw amalaryndan emele gelýär. Diýmek, gymmat ölçeginiň emele geliş hadysasy puluň aýlanyşyk serişdesi hökmünde işleýän hakyky alyş-çalyş hadysasy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Maýa toplaýyş serişdesi. Hazyna dörediş serişdesi hökmünde puluň wezipesi aýlanyşyk hadysasynyň ol ýa-da beýleki bir ýagdaýlara görä arasyň üzmeginiň netijesinde ýüze çykýar. Meselem, eger haryt öndüriji öz harydyny satyp, düşen puly başga haryda öwürmedik bolsa, onda bu halatda pul aýlanyşyk ýaýrawyndan gidýär, hazyna öwrülýär.

Maýa toplaýyş we puluň belli bir döwürde aýlanyşyk ýaýrawyndan aýrylmagy önümçilik hadysasynyň özi bilen, maýanyň aýlanyp çykmagynyň şertleri bilen şertlendirilendir. Önümçilik serişdeleriniň satyn alynmagy adadça, puluň hazyna hökmünde deslapdan toplanmagyny göz

öňünde tutýar. Şonuň üçin her bir haryt öndüriji ol ýa-da başga bir derejede hazyna toplaýjy bolup durýar.

Puluň öz görnüşinde toplanmagy bilen bir hatarda hazynanyň altyndan we kümüşden ýasalan, emma gös-göni pul görnüşinde işlemeýän bezeg şaý-sepleri görnüşinde toplanmagy-da bolup geçýär. Hazynanyň şol görnüşiniň ösmegi puluň hödürülenmeginiň gizlin çeşmesini döredýär.

Töleg serişdesi. Haryt dolanyşygy hadysasynda puluň töleg serişdesi hökmündäki wezipesi-de ýüze çykýar. Şonda satyn alyş harydy deslapdan satmazdan amala aşyrylýar; şol pursatda zerur harydy öz harydyny deslapdan satmazdan we puly bolmazdan satyn almaklyk diňe haryt öndüriji tarapyndan haryt üçin töleg geçirmek möhletiniň gaýra goýlan ýagdaýynda edilip bilinýär. Şonlukda harydy ýerleşdirmegiň aýratyn görnüşi bolan karzyna satmaklyk ýüze çykýar. Möhletiniň dolmagy bilen bergidar karzdara alnan harydyň gymmatyny töleýär. Şu amalda pul töleg serişdesiniň wezipesini ýerine ýetirýär.

Pul haryt aýlanyşygynyň daşynda, meselem, iş haky tölenende, dürli maliýe borçnamalary (zaýomlar, salgytlar boýunça, ýeriň ýa-da jaýlaryň kärendesi üçin we ş.m.) boýunça töleg geçirilende hem-de umuman harytlaryň hereketiniň (*H-P-H*) howaýy aralykçysy hökmünde çykyş etmän, bir eýäniň elinden beýlekisiniň eline geçip, özbaşdak hereket edýän halatlarynda-da töleg serişdesi hökmünde işleýär.

Dünýä puly. Haryt önümçiliginiň ösmegi we haryt alyş-çalşygynyň milli serhetleriň daşyna çykmagy puluň dünýä puly hökmündäki täze wezipesiniň ýüze çykmagyna deslapky şert bolup durýar.

Dünýä dolanyşygynda pul, ozaly bilen, töleg serişdesi we ählumumy satyn alyş serişdesi hökmünde hereket edýär, şonda töleg serişdesi wezipesi agdyklyk edýär. Çünki dünýä söwdasy iri lomaý söwda bolup durýar, onda harytlar karzyna satylýar ýa-da tersine, satyn alyjy haryt üçin tölegi

öňünden geçirýär. Ondan başga-da, dünýä dolanyşygynda pul baýlygyň jemgyýetçilik maddylaşmasy hökmünde çykyş edýär. Çünki baýlyk bir ýurtdan beýleki ýurda ählumumy ekwiwalent bolan altyn görnüşinde ýeňil geçip bilýär. Her bir ýurt öz halkara tölegleri üçin altyn ätiýaçlyklaryna mätäçdir. Şonuň üçin aýry-aýry ýurtlaryň içinde pul hazyna hökmünde dünýä pulunyň ätiýaçlyk gory bolup durýar. Ol bu hyzmaty hazyna içerki aýlanyşygyň özakymlaýyn düzgünleşdirijisi bolup hyzmat etmeýän mahalynda kagyz pul aýlanyşygy şertlerinde-de ýerine ýetirýär.

Jemleme. Pul ählumumy ekwiwalent hökmündäki *ideal* (gymmat ölçegi) we *nominal* (aýlanyşyk we töleg serişdesi) görnüşlerde-de, harydynyň anyk, syzyp bolýan görnüşinde-de (hazyna, dünýä puly) ýüze çykýar. Ählumumy ekwiwalent hökmünde pul dürli görnüşli harytlary, işleri we hyzmatlary öndürmek üçin harçlanan jemgyýetçilik zähmetini özakymlaýyn hasaba almak wezipesini ýerine ýetirýär.

§ 12. Puluň ölçegleri

Pul massasy – bu aýlanyşyga göýberilen kagyz we metal pullaryň (gazna we bank biletleriniň) tutuş möçberidir.

Pul massasynyň umumy möçberinde nagt pullardan hem başga depozit pullar diýilýänleri, ýagny banklardaky gündelik hereket edýän hasaplarda bar bolan pul serişdeleri-de göz önünde tutulýar. Şonda nagt pullaryň massasy mydama hojalyk dolanyşygyndaky pul serişdeleriniň umumy möçberinden aýratyn bölünip çykarylýar.

Pul belgileri – bu aýlanyşykda altynyň ýa-da kümşüň belli bir mukdarynyň ornuny tutýan gymmat belgileridir.

Pul belgileri, öz gymmatlary bolmazdan, aýlanyşykda diňe altyn we kümüş pullary aňladyp çykyş edýärler. Pul

belgileri görnüşinde doly bahaly däl (misdan, nikelden we ş.m. edilen) monetalar, kagyz pullar çykyş edýärler.

Kagyz pullar – bu döwlet tarapyndan göýberilýän, mejburi hümmete eýe nominal belgilerdir. Olar aýlanyşykda hakyky puluň, ýagny altynyň we kümşüň ornuny tutýarlar.

Puluň şonuň ýaly edilip çalşyrylmagynyň mümkinçiligi onuň tebigatyna laýyk gelýär. Çünki ol gymmatyň anyk aňlatmasy bolan puluň aýlanyşyk serişdesi hökmünde ($H-P-H$) işlemeginiň pul harydynyň hökmany gatnaşmagyny talap etmeýän sap ideal ýüze çykyşy bolup durýan ekwiwalent görnüşiniň aýratynlyklaryndan gelip çykýar.

Pul maýasy – bu maýa hökmünde, ýagny goşmaça gymmat almak maksady bilen peýdalanylýan pullaryň möçberidir.

Pul maýasy pul görnüşinde bolýar. Ol diňe puluň hazy-na, satyn alyş we töleg serişdesi wezipelerini ýerine ýetirýär hem-de olar bilen baglanyşykly tehniki amallara-da hyzmat edýär.

Pul maýasy bazardan önümçilik üçin zerur bolan dürli harytlary, işleri we hyzmatlary satyn almak üçin peýdalanylýar. Şonlukda, bu ýerde ol pul – haryt ($P-H$) hadysasyny amala aşyrýar. Onuň gaýdyp gelmegi jemleýji ($H-P$) tapgyrynyň netijesinde, ýagny harytlaryň, işleriň we hyzmatlaryň bazarda satylyşyna görä bolup geçýär.

Şeýlelikde, harytlary, işleri we hyzmatlary satyn almağa harçlanan pul maýasy goşmaça gymmatyň möçberindäki artan mukdarda öwrülip gelmelidir, bu pul maýasyny göýbermegiň ýeke-täk maksadydyr we höweslendirijisidir.

Pul maýasynyň hereketiniň iki, ýagny başlangyç we jemleýji tapgyrlary aýlanyşyk ýaýrawynda amala aşýar hem-de giňeldilen üznüksiz önümçiligiň tutuşlygyna alandaky bütin hadysasynyň zerur şerti bolup durýar. Diňe şol hadysa bilen baglylykda puluň ýönekeý wezipeleri maýanyň wezipeleri bolýarlar.

Pul görnüşinde hasaba alynýan pul maýasy maýanyň aýlawynyň ähli basgançaklaryny geçýär we herekete göýberilen pul maýasynyň aňrybaş peýda bilen gaýdyp gelmegini üpjün etmek maksadynda önümçilik işine gözegçilik edýär. Bu peýda bolsa diňe bir önümçiligiň barşynda zähmetiň peýdalanylyş derejesine däl, eýsem pul maýasynyň öz aýlawyndaky çaltlygyna-da baglydyr.

Bu işiň barşynda mydama agdyk pul maýasynyň bölünip çykmagy we onuň aýratyn görnüşü hökmündäki ssuda (karz) maýasyna öwrülmeği bolup geçýär. Ssuda maýasynyň hereketi banklaryň karz ulgamynyň we pul bazarynyň agdyk pul maýasyny we umuman pul süýşüringilerini herekete getirýän hem-de olary üznüksiz önümçilik üçin gerekli işleýän maýa öwürýän mehanizmi arkaly amala aşýar.

§ 13. Pul aýlanyşygy kanuny

Pul aýlanyşygynyň umumy kanuny puluň aýlanyşyk üçin zerur mukdarynyň haryt we pul aýlanyşygy bar bolan önümçilik usullarynyň ählisinde hem-de islendik pul ulgamynda hereket edýän kanunydyr (gysgaldylyp aňladylyşy – *Mz* kanuny).

Pul aýlanyşygy kanunynyň täsiri puluň aýlanyşyk serişdesi hökmünde işleýändigine ýa-da töleg serişdesi hökmünde işleýändigine garamazdan, aýlanyşyk üçin zerur puluň umumy möçberiniň barlygy bilen kesgitlenýär, ýagny aýlanýan pullar aýlawyň belli bir orta tizligine eýe bolup, iki wezipäni-de ýerine ýetirýändiginden ugur alynýar.

Şonda pul massasynyň jemi köplügi iki bölege bölünýän ýaly bolýar, olaryň her birisiniň öz aýlanyş ýaýrawy hem-de aýratyn, diýpgöter tapawutlanýan aýlanyş tizligi bolýar. Puluň umumy mukdary bolsa jemi, ýagny bu iki bölegiň goşulan möçberini düzýär.

Pul aýlanyşygynyň şeýle şerti umuman dünýädäki ähli ýurtlaryň maliýe ulgamlaryna laýyk gelýär, çünki banknot-

lar hem iki wezipäni, ýagny aýlanyşyk serişdesiniň we töleg serişdesiniň wezipesini ýerine ýetirýärler.

Mz ululygyny düzgünleşdirmegiň we pul birliginiň durnuklylygyny üpjün etmegiň mehanizmi pul ulgamlarynyň dürli kysymlyary mahalynda, hususan, metal pul, kagyz pul we banknot aýlanyşygy ulgamlary mahalynda dürlüçe hereket edýär.

Altyn şaýy görnüşinde işleýän metal pul aýlanyşygy şertlerinde aýlanyşykdaky puluň hakyky massasy (gysgaldylanda *Mh*) mydama *Mz* ululygyna laýyk gelýär. Şonda aýlanyşykdaky artyk pullar *Mz* köpelen mahalynda puluň aýlanyşyga gelip düşýän ýeri bolup hyzmat edýän hazyna öwrülýär. Puluň gymmaty bolsa onuň aýlanyşykdaky mukdaryna bagly bolmaýar, ol diňe pul harydynyň öz gymmaty bilen kesgitlenýär.

Pul belgileriniň goýberilişi *Mz* ululygynyň çygyrynda çäklendirilen şertlerde onuň nominal we hakyky gymmatlary gabat gelýär hem-de pul belgileriniň durnuklylygy üpjün edilýär. Eger-de bu obýektiw talap bozulsa, onda aýlanyşykdaky pul belgileri, gaýry şertler üýtgezsiz bolan mahalynda, aýlanyşyga näçe köp goýberilýän bolsa, hakyky gymmata şonça az eýe bolar.

Kagyz pul aýlanyşygy mahalynda puluň hümmetsizlenen ýagdaýynda pul aýlanyşygy kanunynyň *Mz* bölegindäki täsiri ýüze çykýar. Şonuň netijesinde pul belgileriniň hümmetsizleniş hadysasy *Mh* ululygynyň *Mz* ululygyna laýyk gelmegi bolup geçýär.

Pul aýlanyşygy kanunynyň ykdysadyýetdäki *Mz* dogrusyndaky täsiri üç sany ýüzeçykmanyň birisine syrygýar:

$$Mh = Mz (1); Mh > Mz (2); Mh < Mz (3).$$

(1) formula ilatyň pul girdejileriniň we çykdaýylarynyň deňagramlylygyny aňladýar, şonda bu deňagramlylyk pul

massasynyň şol ýyldaky Mz ululygyna laýyk gelýän ar-tyşyny-da öz içine alýar.

(2) formula pul girdejileriniň bir böleginiň «harytlaş- maýandygyny», aýlanyşykda artyk puluň emele gelendigini aňladýar. Aýlanyş akabalarynyň pul bilen Mz ululygyndan agyşyk ($Mh > Mz$) doldurylmagy pul belgileriniň durnukly- lyk talabynyň bozulandygyny aňladýar. Bu şertlerde puluň satyn alyjylyk güýjüniň peselmek, pul belgileriniň hümmet- sizlenmek meýli hereket edip başlaýar.

(3) formula harytlaryň we ilata edilýän hyzmatlaryň ähli toplumyny ýerleşdirmek üçin ilatyň pul girdejileriniň ýetmezçilik edýändigini aňladýar. Şeýle bolan ýagdaýynda ilatyň girdejileriniň derejesiniň we möçberleriniň ýokar- landyrylmagy ýa-da harytlaryň we hyzmatlaryň nyrhla- rynyň arzanladylmagy diňe bir mümkin bolman, eýsem zerur hem bolýar, şonuň netijesinde ykdysadyýet deňag- ramlaşdyrylan ýagdaýa getiriler. Beýan edilen düzgünler aýlanyşyk ýaýrawyny pul aýlanyşygy kanunynyň esasynda düzgünleşdiriş tejribesini şöhlelendirýär.

Pul aýlanyşygy kanunynyň nagt däl pul dolanyşygy ýaýrawyndaky täsiri baradaky mesele möhüm ähmiýete eýe- dir. Şonda pul dolanyşygy ýaýrawy üçin töleg serişdeleriniň belli bir massasy zerurdyr.

Bankyň karz amallarynyň esasynda döredilen nagt däl töleg serişdeleriniň agdyklygy ýa-da ýetmezçilik etmegi yk- dysadyýetiň ösüşine hem-de, degişlilikde, aýlanyşykda- ky nagt pullaryň massasyna belli bir ýagdaýda täsir edýär.

Emma nagt we nagt däl töleg serişdeleriniň mehaniki bi- rikdirilmegi hem-de onuň Mz ululygynyň emele gelmeginiň bitewi şekiliniň esasynda düzgünleşdirilmegi bütin pul do- lanyşygy üçin maksada laýyk däldir, sebäbi kärhanalaryň we hojalyk guramalarynyň bankdaky hasaplarynda bar bolan pul serişdeleriniň möçberi diňe bir dolanyşygyň şu ýaýrawyndaky Mz ululygy bilen däl-de, eýsem beýleki şert-

ler, ýagny puluň toplanylyşy we gaýtadan paýlanmagy, kärhanalaryň karzlaşdyrylyşynyň we maliýeleşdirilişiniň guralyşy we ş.m. bilen hem kesgitlenýär.

Pul aýlanyşygy kanunynyň nagt däl hasaplaşyklar ýaýrawyndaky hereketiniň hasaba alynmagy karzlaşdyrys möçberiniň we hasaplaşyk hasaplaryndaky pul serişdeleriniň massasynyň nagt pul aýlanyşygynyň möçberiniň ösüşine, diýmek, pul ulgamynyň durnuklylygyna ýetirýän täsiriniň kesgitlenmegini talap edýär.

Pul aýlanyşygy. Pul aýlanyşygy – bu puluň aýlanyşyk ýaýrawyndaky üznüksiz hereketidir, onuň aýlanyşyk we töleg serişdesi hökmündäki işlemegidir.

Pul aýlanyşygy puluň ýüze çykmagy bilen emele gelipdir hem-de pul gatnaşyklaryny we pul dolanyşygyny düzgünleşdirmek esasynda amala aşyrylýar. Pul aýlanyşygy her ýurduň pul ulgamynyň çygrynda bolup geçýär.

$(H-P-H)$ formuladan $(H-P)$ we $(P-H)$ amallarynyň arasyndaky üzneliginiň mümkindigi gelip çykýar, ol bolsa satyn alynmazdan satuwy aňladýar. Ýönekeý pul aýlanyşygynyň esasynda maýa hökmündäki puluň aýlanyşygy $(P-H-P)$ ösýär.

$(H-P-H)$ formula boýunça haryt öndürijileriň zähmetiniň üznüksiz önümçiligi üçin zerur önümleriniň ýerleşdirilmegi amala aşyrylýar.

Düzgünleşdirilýän ykdysadyýet şertlerinde pul aýlanyşygy, esasan, söwdanyň üsti bilen sarp ediş önümleriniň agdyklaýyn zähmete görä paýlanyş hadysalaryna hyzmat edýär. Şonda $(P-H-P)$ formulanyň mazmuny saklanyp galýar, emma bu ýerde ol kärhanalar tarapyndan sap girdeji öndürmegiň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilýän hadysasyny hem-de onuň lomaý we bölek satuw söwda mehanizminiň üsti bilen durmuşa geçirilmegini aňladýar.

Pul aýlanyşyk hadysasy köp derejede maliýe-ykdysady syýasatyň ylmy taýdan näderejede esaslandyrylandygyna, ýagny iş tejribesinde bir wagtyň özünde pul ulgamynyň

hem durnuklylygyny, hem giňeldilen üznüksiz önümçiligi üçin çeýeligini üpjün etmekden ötri, pul aýlanyşygynyň obýektiw kanunalaýyklyklaryny näderejede dogry hasaba alýanlygyna baglydyr. Munuň üçin aýlanyşykdaky pul we haryt massalarynyň ösüşinde ilatyň pul girdejileriniň we çykdajylarynyň umumy deňeçerligi esasyndaky belli bir deňölçegliligiň berjaý edilmegi talap edilýär.

§ 14. Denominasiýa we onuň durmuş-ykdysady netijeleri

1993-nji ýylyň 1-nji noýabryndan milli pul bolan manadyň girizilmegi we 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan milli walýutanyň – denominasiýasynyň geçirilmegi Türkmenistanyň döwlet nyşany hökmünde-de, ýurduň ykdysadyýetiniň esasy hökmünde-de obýektiw zerurlyk bolupdy.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe milli manadyň orny has hem aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Çünki ýurduň mundan beýläk-de ösmegi Türkmenistanyň Halk maslahatynyň adatdan daşary XXI mejlisinde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň belleýşi ýaly, durmuş toplumyň özgerdilmegine, ykdysadyýetiň döwrebaplaşdyrylmagyna, oba hojalygynyň ýokary galmagyna, telekeçiligiň goldanylmagyna, özgertmeleriň esasy ugrunyň sebitlere geçirilmegine gönükdirilýär. Şonuň bilen baglylykda milli pul ulgamynyň rejeli işlemegi bilen baglanyşykly ençeme çäreler görüldi.

Milli manadyň netijeliligini ýokarlandyrmak, nyrhalaryň emele gelşini ýönekeýleşdirmek, ykdysadyýeti bazar şertlerine uýgunlaşdyrmak, hasaba alşy we hasaplaşyklary ýeňilleşdirmek, şonuň ýaly-da döwlet serişdelerini tygşytlamak üçin Türkmenistanyň Prezidentiniň 2008-nji ýylyň

ýanwaryndan Türkmenistanda milli pul birliginiň denominasiýasy (pul belgileriniň gymmatynyň üýtgedilmegi) geçirildi.

Ýurdumyzda Türkmenistanyň Prezidentiniň durmuşa geçirýän özgertmeleri, hususan-da, milli ykdysadyýetimiziň ýokary ösüş depginlerini, dünýä ykdysadyýetine goşulýşmagyny we halkara hyzmatdaşlygyň netijeliliginiň artmagyny, ahyrky netijede bolsa halkyň maddy-hal ýagdaýynyň gowulanmagyny üpjün etmäge gönükdirilen milli manadyň denominasiýasynyň geçirilmegi bazar gatnaşyklaryna geçmekde we ýurduň dünýä hojalyk gatnaşyklaryna goşulýşmagynda möhüm ähmiýete eýedir.

Denominasiýa – ykdysady nukdaýnazardan dolanyşyk-daky pullaryň köne nusgalarynyň nominal gymmaty azaldylan täze nusgalaryna çalyşmak arkaly ýurduň pul birlikleriniň berkidilmegidir.

Denominasiýany geçirmegiň birnäçe ykdysady ähmiýeti bar. Olar şu aşakdakylardan ybarat:

- manadyň hümmetini pugtalandyrmak;
- milli manadyň dolanyşygynyň netijeliligini ýokarlandyrmak;
- nyrhlaryň emele gelşini ýönekeýleşdirmek;
- ykdysadyýetiň durnukly ösmegini üpjün etmek;
- täze milli pul birliginiň nominal düzümini halkara ülňülerine laýyk getirmek;
- nagt pul serişdeleriniň taýýarlanylmagy, saklanylmagy, daşalmagy bilen bagly çykdajylary azaltmak;
- töleg amallarynyň ähli görnüşleri üçin çykdajylaryň kemelmegine şert döretmek;
- hasaplaşyklary geçirmegi we statistiki hasabatlary düzmegi ýeňilleşdirmek, şonuň ýaly-da ýalňyşlyklaryň önüni almak, wagty tygşytlamak;
- täze milli pul birliginiň goraglylygyny has ýokary derejede üpjün etmek;

- ýurduň we ilatyň maliýe taýdan durnuklylygyny has-da pugtalandyrmak.

Türkmenistanda 2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 1-in-den ýurdumyzyň ykdysadyýetinde milli manadyň dolanyşygynyň netijeliligini ýokarlandyrmak, nyrhlaryň emele gelşini ýönekeýleşdirmek we bazar gatnaşyklaryna uýgunlaşdyrmak, hasaplaşyklary geçirmegi aňsatlaşdyrmak, döwlet serişdelerini tygşytlamak hem-de milli pul ulgamyňy özgertmegiň netijeliligini üpjün etmek maksady bilen geçirilen denominasiýa pul birlikleriniň nominal ölçeginiň 5 000 esse azaldylmagy görnüşinde geçirdi. Denominasiýa 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan dekabry aýynyň 31-i aralygynda amala aşyryldy. Şol döwürde milli manadyň köne nusgalary täze nusgalary bilen bir hatarda nagt hasaplaşyklaryň ähli görnüşlerinde kanuny töleg serişdesi hökmünde ulanyldy. 2010-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan 31-nji dekabry aralygynda Türkmenistanyň çäginde hereket edýän ähli banklarda milli puluň köne nusgalary täze nusgalara çäklendirilmedik möçberde çalşyldy. 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan dolanyşyga girizilen täze türkmen milli manadynyň 1 manady dolanyşykdaýy öňki 5 000 manada deň boldy.

Dolanyşyga täze türkmen milli manadynyň gymmaty 1, 5, 10, 20, 50, 100, 500 manat bolan banknotlar we 1, 2, 5, 10, 20, 50 teňňä deň şaýy pullary girizildi. Dolanyşyga girizilen täze pul birliklerinde türkmeniň beýik şahsyýetleriniň şekilleri ýerleşdirilen. Gymmaty 1 manada deň banknotda Togrul beg Türkmeniň, 5 manatda Soltan Sanjar Türkmeniň, 10 manatda Magtymguly Pyragynyň, 20 manatda Görogly beg Türkmeniň, 50 manatda Gorkut ata Türkmeniň, 100 manatda Oguz han Türkmeniň we 500 manatda Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşyňyň şekili ýerleşdirilendir.

Türkmenistanyň 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan dolanyşyga girizilen täze türkmen milli manady ýurduň maliýe taýdan durnuklylygynyň pugtalanmagyny üpjün etdi.

Denominasiýanyň üstünlikli geçirilmegine harytlaryň täze puldaky nyrlarynyň durnuklylygyny üpjün edýän çäreler, ýagny döwletiň elinde azyk harytlarynyň iri gorlarynyň jemlenmegi we olaryň düzgünleşdirilýän nyrlar boýunça giňden satylmagy, senagat harytlarynyň söwdasynyň giňeldilmegi we berk pula geçilen mahalynda ol harytlaryň bölek satuw nyrlarynyň hökman arzanladylmagy, iş haky boýunça «haryt görnüşindäki» (ýagny harytlaryň nyrlarynyň indeksleri boýunça) hasaplaşyklaryň ýatyrylmagy, ähli bölek satuw kärhanalary tarapyndan nyrlaryň jemagata aýdyň ýetirilmeginiň girizilmegi we beýlekiler ýardam etdi.

Denominasiýa geçirmegiň netijesinde pul belgileriniň narisatel (bellenen) gymmatynyň üýtgemegi, pul birliginiň ady özgerdilmazden pugtalanmagy, şeýlelikde, töleg dolanyşygyny, hasaba alşy we hasaplaşyklary ýönekeýleşdirmek we ýenilleşdirmek maksady bilen nyrlaryň masştabynyň özgerdilmegi, milli manadyň doly bahaly görnüşe girmegi amala aşyryldy.

Milli puluň denominasiýasy ilatyň hal-ýagdaýynyň gowulandyrylmagy we ýaşayş derejesiniň ýokarlandyrylmagy, şonuň ýaly-da milli ykdysadyýetiň döwrebaplaşdyrylmagy bilen utgaşykly geçirildi.

Döwletleriň bazar ykdysadyýetine barýan ýolda seze-war bolýan çözümesi kyn meseleleriniň biri hümmetsizlenmek (inflýasiýa) meselesidir.

Hümmetsizlenmek – bu dolanşykda kagyz pullaryň harytlaryň hödürlenen möçberinden artykmaçlygydyr ýa-da kagyz puluň haryt dolanyşygynyň gerekinden artyk çykarylmagy netijesinde hümmetiniň gaçmagydyr.

Puluň hümmetsizlenmeginiň esasy sebäbi – bu pul belgilerini aýlanyşyga goşmaça goýbermek. Puluň hümmetsiz-

lenmegini onuň aýlanyşyga goýberilişini kemeltmek arkaly-da, söwda we pul aýlanyşyklary ýaýrawyny düzgünleşdirmek arkaly-da, şonuň ýaly hem nyrhlaryň bitewi ulgamyny we pul birliginiň durnuklylygyny dikeltmek arkaly-da togtatmak mümkin.

Hümmetsizlenmegiň ýaramaz durmuş-ykdysady netijelerinden we onuň weýran ediji täsirinden gaça durmak üçin pul aýlanyşygynyň öz wagtynda düzgünleşdirilmegi gerek, munuň üçin bolsa hümmetsizlenmä garşy çäreleriň gözlenmegi we kabul edilmegi talap edilýär.

Hümmetsizlenmegiň depginlerini peseltmek üçin şular maslahat berilýär: nyrhlaryň we aýlanyşykda pul massasynyň ösmeginiň çäklendirilmegi; karz syýasatynyň işeňnirleşdirilmegi; berk býujet syýasatynyň ýöredilmegi we başgalar. Şeýle hem hümmetsizlenmä garşy milli maksatnamanyň taýýarlanmagyna we kabul edilmegine artykmaçlyk berilmegi-de zerur, çünki munuň özi makroykdysady durnuklaşmanyň we ýurduň ilatynyň ýaşaýş derejesini ýokarlandyrmagyň täze derejesine çykylmagydyr.

Şonuň bilen baglylykda maliýe we pul syýasatynda ýurt şu ýörelgelerden ugur alýar: denominasiýanyň pul ulgamyny pugtalandyrmak üçin geçirilmegi; mili puluň hümmetiniň durnuklaşdyrylmagy; söwdanyň we pul aýlanyşygynyň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilmegi; döwletiň çykdaýylaryny ýapmak üçin kagyz puluň aýlanyşyga goýberilmeginden ýüz öwrülmeği.

SORAGLAR WE ÝUMUŞ:

1. Pul näme?
2. Pul haýsy wezipeleri ýerine ýetirýär?
3. Puluň haýsy ölçeglerini bilýärsiňiz?
4. Pul aýlanyşygy kanunynyň mazmuny nämeden ybarat?
5. Denominasiýa we onuň oňaly taraplary barada aýdyň.

III. Nyrh

§ 15. Nyrh we nyrhyň emele gelşi

Nyrh – harydyň gymmatynyň pul görnüşindäki aňlatmasydyr. Nyrh harytlary öndürmek üçin harçlanan jemgyýetçilik zerur zähmet harajatlarynyň ululygyny gyýtaklaýyn ölçemek üçin hyzmat edýän düýpli ykdysady düşüňjedir.

Nyrhlaryň derejeleriniň we mynasybetleriniň, olaryň wagtyň geçmegi bilen üýtgemeginiň esasynda nyrhyň gymmatyň töweregindäki hereket etmeginiň kanunalaýyklygyny kesgitleýän gymmat kanuny durýar.

Gymmat kanuny nyrhyň hereket ediş kanunydyr, emma bu nyrhyň mydama we her bir haryt boýunça gymmaty bilen gabat gelyändigini aňlatmaýar. Harydyň alyş-çalyş gymmaty wagt we giňişlik taýdan has işjeňdir.

Nyrhda harydyň gymmatynyň ululygy-da, onuň berlen şertlerde harydyň aýrybaşgalaşdyrylmagy bilen ugurdaş bolup geçýän gysarmasy-da beýanyň tapyp bilýär. Emma tutuşlygyna alnanda, bütin haryt massasynyň derejesinde uzak wagtyň dowamynda bu gysarmalar düzlenýär hem-de ähli harytlaryň nyrhlarynyň jemi olaryň gymmatlarynyň jemine gabat gelyär.

Nyrhyň gymmatyň ululygyna mukdar taýdan gabat gelmezliginiň ýa-da onuň gymmatyň ululygyndan gysarmagynyň mümkinçiligi eýýäm nyrhyň öz görnüşinde berkidilendir. Şonuň bilen hem nyrhyň gymmatdan mukdar taýdan gysarmasy kesgitlenilýär.

Nyrhyň gymmatdan gysarmagynyň anyk mehanizmi we görnüşleri önümçilik gatnaşyklarynyň häsiýetine, harytlara bildirilýän hyrydarlygyň we olaryň hödürleşiňiň nyrha edýän täsiriniň derejesine, nyrhlary döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň mümkinçiliklerine, durmuş şertlerine, aýlanyşykdaky kagyž pullaryň mukdaryna baglydyr.

Hyrydarlygyň we hödürlemäniň täsiri nyrhyň gündelik üýtgäp durmagyny şertlendirýär. Hyrydarlygyň artmagy nyrhyň derejesiniň gymmata görä ýokarlanmagyna, hödürlemäniň artmagy bolsa onuň gymmata görä aşaklamagyna getirýär. Eger hyrydarlyk we hödürleme deňagramlaşsa, deňölçeglilik nyrhy emele gelýär.

Hyrydarlyk bilen hödürlemäniň arasyndaky gabat gelmezlik diňe bir nyrha däl, eýsem gymmata-da täsir edýär. Hyrydarlygyň kemelip, nyrhyň aşak düşmegi harydy öndürmäge harçlanýan iş wagtynyň kemeldilmegini höweslendirip hem-de gymmatyň peselmegine getirip biler.

Artýan hyrydarlyk harydyň öndürilişiniň ýaramaz şertlerde-de artdyrylmagyna itergi berýär. Bu bolsa individual gymmaty ýokary bolan harytlaryň tutýan paýynyň köpelmegine getirýär. Netijede gymmat we nyrh ýokarlanýar.

Ykdysady ösüşi çaklaýyş we maksatnamalaşdyryş tejribesi giňeldildiçiçe nyrhlary düzgünleşdirmegiň meseleleri nyrhyň üýtgeýişiniň ösüşini, çäklerini, olaryň ösüş depginlerini we ş.m. göz önünde tutýan maksatnamalaryň düzüm bölegine öwrülýärler.

Nyrhyň emele gelişi – bu nyrhlaryň, olaryň derejeleriniň, mynasybetleriniň, düzüminiň emele geliş we üýtgeýiş hadysasydyr. Nyrhlaryň emele gelmeginiň we hereketiniň esasynda gymmat kanuny durýar. Gymmat kanuny we beýleki özboluşly ykdysady kanunlar nyrhlaryň emele geliş we düzgünleşdiriliş hadysalaryna täsir edýär.

Ykdysady babatda nyrh harytlary we hyzmatlary olary öndürmäge we ýerleşdirmäge çykarylýan jemgyýetçilik zerur zähmet harajatlaryna laýyklykda guramaçylykly ekwiwalent (deňölçegli) alyş-çalyş etmegiň obýektiw şertini aňladýar. Nyrhlaryň ulgamy bolsa ykdysady dolandyryşyň kuwwatly guraly bolup hyzmat edýär hem-de önümçiligiň netijeliligine, zähmetiň we sarp edişiň ölçeglerine gözegçilik etmek üçin işjeň peýdalanylýp bilner.

Nyrhyň emele gelşi ykdysadyýeti dolandyrmagyň inňän möhüm gurallarynyň biridir. *Nyrhlar syýasaty* şulara gönükdirilendir:

- nyrhlaryň önümleriň dürli görnüşlerini öndürmäge çykarylýan jemgyýetçilik zerur zähmet harajatlaryna ýakynlaşdyrylmagy. Munuň özi ykdysadyýetiň aýry-aýry pudaklarynyň netijeliligine baha bermäge mümkinçilik berýär;

- ylmy-tehniki ilerlemäniň we önümiň hiliniň gowulandyrylmagynyň, täze tehnikany we tehnologiýalary döretmegiň hem-de önümçilige ornaşdyrmagyň, serişdeleri tygşytly peýdalanmagyň, zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagynyň ykdysady taýdan höweslendirilmegi;

- ilatyň hal-ýagdaýynyň ýokarlanmagy, ýurduň dürli sebitlerinde ýaşaýyş derejesiniň gyrađeňleşmegine itergi berilmegi;

- daşary ykdysady aragatnaşyklaryň, özara peýdaly halkara zähmet bölünişiginiň netijeliliginiň ýokarlandyrylmagy.

Nyrhyň esasynda harydyň jemgyýetçilik gymmaty, önümi öndürmek we ýerleşdirmek üçin çykarylýan jemgyýetçilik zerur harajatlaryň ýurt (ýa-da zolak, sebit) boýunça ortaça möçberi durýar. Gymmatyň ululygynyň mydama üýtgeşmelere sezewar bolýanlygy sebäpli, nyrhlara döwürleýin gaýtadan seredilip durulmalydyr. Harytlaryň we hyzmatlaryň käbir toparlary boýunça nyrhlaryň gymmatdan gysarmagynyň maksadalaýyklygy ykrar edilýär, munuň özi ykdysady, oba hojalyk ýa-da durmuş syýasatynyň anyk wezipeleri bilen şertlendirilendir.

Bazar ykdysadyýeti mahalynda *nyrhyň emele geliş mehanizmi* biraz tapawutly häsiýete eýedir. Bazarda hyrdarlygyň we hödürlemäniň mynasybetiniň täsiri astynda emele gelýän nyrhlar ykdysadyýetiň düzgünleşdirilmeginde we ösmeginde möhüm ähmiýete eýedir. Nyrhyň gös-göni esasy bolup, gymmat däl-de, öndürişiň bahasy hyzmat edýär.

Bazar ykdysadyýeti mahalynda nyrhnyň emele geliş mehanizminiň kömegi bilen:

- hyrydarlygy kanagatlandyрмаýan we nyrlary ýokarlanýan harytlaryň öndürilişini artdyrmak hem-de ol ýa-da beýleki harytlaryň agdyk öndürilmeginiň netijesinde nyrlar pese düşen mahalynda önümçiligi kemeltmek we ony başga ugurlara gönükdirmek arkaly jemgyýetçilik önümçiligiň deňleşdirilýär;

- otnositel goşmaça gymmat kanuny durmuşa geçýär, ýagny zähmet öndürilijiligiň ýokarlanmagy netijesinde işgärler tarapyndan satyn alynýan harytlaryň we hyzmatlaryň arzanlamagy işçi güýjüniň gymmatynyň aşaklamagy üçin, zerur iş wagtynyň kemelmegi we goşmaça iş wagtynyň köpelmegi üçin esas bolup hyzmat edýär.

§ 16. Gymmat kanuny we nyrh

Gymmat kanuny – bu haryt önümçiligiň ykdysady kanuny bolup, ol harytlaryň öndürilişini we alyş-çalşyny olaryň jemgyýetçilik zerur zähmet harajatlaryna laýyklykda şertlendirýär. Gymmat kanuny nyrlaryň kanuny hökmünde ýüze çykýar. Nyrh gymmatyň pul görnüşindäki aňladylmagy, harytlary öndürmek üçin çykarylýan jemgyýetçilik zerur zähmet harajatlarynyň aňladylmasy bolup durýar.

Ekwiwalent alyş-çalyş mahalynda öňki geçen we häzirki zähmetiň öwezi doldurylýar, üznüksiz önümçilik üçin şertler döredilýär, individual harajatlary azaltmaga, zähmeti tygşytlamaga höweslendirme ýüze çykýar. Eger-de alyş-çalyş ekwiwalentligi bozursa, haryt öndürilijiler öz harajatlarynyň öwezini dolduryş mümkinçiliginden mahrum bolýarlar, olaryň önümçiligi kämilleşdirmäge we ösdürmäge gyzyklanmasy peselýär.

Gymmat kanuny önümçiligiň düzgünleşdirijisi hökmünde çykyş edýär. Meselem, nyrlaryň gymmatyň töweregine

de üýtgäp durmagy haryt öndürijileri ol ýa-da başga bir harytlaryň önümçiligini artdyrmaga ýa-da kemeltmäge mejbur edýär. Bu bolsa zähmetiň we önümçilik serişdeleriniň ykdysadyýetiň dürli pudaklarynyň arasynda gaýtadan paýlanmagyna getirýär.

Emma nyrhlar diňe gymmat kanunynyň täsiri astynda emele gelmeýär. Munuň özi jemgyýetçilik zerur zähmet harajatlarynyň üýtgemeginiň hemme halatlarynda nyrhlaryň öz-özünden üýtgemeyändigini aňladýar. Nyrhlar jemgyýet üçin zerur ykdysady deňölçeçlilikleri kemala getirmegiň we goldap saklamagyň iňňän möhüm guraly bolup durýar.

Gymmat kanunynyň täsiri kärhanalary önümleriň jemgyýetçilik zerur zähmet harajatlaryna laýyklykda öndürilmegine nazarlandyrýar we harytlaryň individual gymmatyny peseltmäge, ylmy-tehniki ilerlemäni çaltlandyrmaga, iş wagtynyň ähli çäreler arkaly tygşytlanmagyny üpjün etmäge iterýär.

Gymmat kanunynyň täsiri zähmet harajatlarynyň gymmat görnüşinde hasaba alynmagynyň zerurlygynda ýüze çykýar.

Gymmat we nyrh. Bazar gatnaşyklarynyň ösmegi bilen nyrh ählumumy häsiýete eýe bolýar. Ähli önümler diýen ýaly, şonuň ýaly-da, bahasy öz mazmunyny iş hakynda tapýan işçi güýji gymmaty we nyrhly bolan harytlara öwrülýär. Şunlukda gymmatyň üýtgemegi bolup geçýär, nyrhlyň gös-göni esasy-da üýtgeşmelere sezewar bolýar. Öndürişiň bahasy ýüze çykýar.

Öndürişiň bahasyna esaslanýan alyş-çalşyň obýektiw şerti bolup, nyrh emele geliş ulgamynyň özgermeginiň we öndürişiň bahasynyň emele gelmeginiň iňňän möhüm guraly bolan ilerleýjilikli senagat ösüşi hyzmat edipdi.

Öndürişiň bahasynyň emele gelmeginiň mehanizmi önümçiligiň (pudaklaryň) dürli ýaýrawlarynda peýdanyň

kadasynyň üýtgeýşine laýyklykda maýanyň ondan-oňa akyp geçmegi arkaly amala aşýan pudagara bäsdeşligine esaslanýar.

Harydyň gummaty şu şekilde kesgitlenýär:

$$G = S + Z + P,$$

bu ýerde *S* – haryt öndürilen mahalynda harçlanan önümçilik serişdeleriniň geçirilen gymmaty;

Z+P – zerur zähmet bilen döredilen gymmatdan (*Z*) we goşmaça gymmatdan (*P*) durýan häzirki zähmet arkaly täze döredilen gymmat.

Öndürişň bahasynyň hereketi gymmatyň hereketi bilen kesgitlenýär. Gymmatyň ululygyna täsir edýän faktorlar, ozaly bilen zähmet öndürijiligi öndürişň bahalaryna-da täsir edýär. Şu ýerden gymmat kanunynyň öndürişň bahasyny düzgünleşdirýänligi-de aýdyň görünýär.

§ 17. Bazar nyrhalarynyň ulgamy

Deňagramlylyk nyrry – bu hyrydarlyk bilen hödürleme gabat gelen mahalyndaky bazar nyrrydyr. Deňagramlylyk nyrry jemgyýetçilik önümçiliginiň deňölçeçlilikleriniň özakymlaýyn bazar düzgünleşdirmesi mahalynda jemgyýetçilik gymmatynyň hereketiniň, bazar nyrrhynyň, hyrydarlygyň we hödürlemäniň aralaryndaky özara baglanyşyklaryň söhlendirdi.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde hyrydarlygyň we hödürlemäniň deňagramly bolmagy paýlaýyşyň we alyş-çalşyň bütin nazaryýetiniň süňňüne siňen esasyny düzýän pikirdir, bazar (nyrrh) düzgünleşdirişiniň jemleýji netijesidir we oňünden kesgitlenen maksadydyr.

Deňagramlylyk nyrrhynyň emele geliş şertleri nyrryň täze nusgawy nazaryýetinde ýa-ha üzňeleşen hojalyk birligi (kärhana, kiçeňräk pudak) babatynda bölekleyin deňagramlylyk

ýörelgesi esasynda (A. Marşall, J. Hiks) ýa-da tutuş hojalyk ulgamy babatynda (M. Walrasyň, W. Parettonyň, J. Fon Neýmanyň umumy deňagramlylyk modelleri) barlag edilýär.

Hyrydarlyk nyrhy – bu hyrydarlygyň we hödürlemäniň «satyn alyjynyň bazary» emele gelendäki ýagdaýy mahalynda ýüze çykýan bazar nyrhydyr.

Hyrydarlyk nyrhy jemgyýetçilik gymmatynyň, bazar nyrhynyň hereketi bilen hyrydarlygyň möçberiniň aralaryndaky özara baglanyşygy aňladýar, bazar nyrhynyň emele gelmeginiň üýtgeşsiz hyrydarlyk bilen üýtgeýän hödürlemäniň dürli utgaşmalary mahalyndaky pursatyny belleýär.

Bazar gymmatynyň ösüşi we harytlary satmagyň şertleriniň degişlilikdäki üýtgeýşi tölemäge ukyply islegiň araçäklerine we onuň haryt massasyny aradan aýýrmaga bolan ukybyna täsir edýär.

Hyrydarlyk nyrhy belli bir görnüşdäki harytlaryň massasyny öndürmäge harçlanan jemgyýetçilik zähmetiniň mukdary şol harydyň kömegi bilen kanagatlandyrylmaly jemgyýetçilik isleginiň möçberinden, ýagny tölemäge ukyply jemgyýetçilik isleginden esli artmagy netijesinde derejesi bazar gymmatynyň derejesinden pes bolan bazar nyrhy hökmünde kesgitlenýär.

Eger nyrh ýokarlanýan bolsa, onda, gaýry şertler deň bolan mahalynda, degişli haryda bolan hyrydarlyk peselýär hem-de tersine bolanda ýokarlanýar. Bazar özünde hereket edýän nyrhlary hödürlemäniň hakyky derejesine tarap özakymlaýyn itekleýär, şonlukda hyrydarlygy tötänleýin emele gelen hödürleme bilen deňleşdirýär.

Hyrydarlygyň ululygynyň nyrhyň üýtgeýşine duýgurlygynyň zygiderli öndümlü bolmagy hyrydarlygyň nyrh boýunça çeyeligi bilen häsiýetlenýär. Hyrydarlygyň nyrh boýunça çeyeliginiň koeffisiýenti hyrydarlygyň üýtgeýşiniň nyrhyň şol hyrydarlygyň üýtgemegine getiren üýtgeýşine gatnaşygydyr.

Hödürleme nyrhy – bu hyrydarlygyň we hödürlemäniň «satyjynyň bazary» emele gelendäki ýagdaýy mahalynda ýüze çykyan bazar nyrhydyr.

Hödürleme nyrhy jemgyýetçilik gymmatynyň, bazar nyrhynyň hereketi bilen harytlaryň hödürleňiş möçberiniň aralaryndaky özara baglanyşygy aňladýar. Ol belli bir görnüşdäki harytlaryň massasyny öndürmäge harçlanan jemgyýetçilik zähmetiniň mukdarynyň şol harydyň kömegi bilen kanagatlandyrylmaly jemgyýetçilik isleginiň möçberinden esli az bolmagy netijesinde derejesi bazar gymmatynyň derejesinden ýokaralanýan bazar nyrhy hökmünde kesgitleýär.

Bazar nyrhynyň hödürleme nyrhy hökmünde emele gelýän bazar ýagdaýy harytlaryň hödürleňişiniň giňelmegini höweslendirýär. Bazar nyrhynyň peselmegi bilen bile bolup geçýän pudagara bäsdeşliginiň we maýalaryň ondan-oňa akyp geçmeginiň netijesi haryt hödürlemesiniň kemelmegine getirýär.

Öndürişin bahasy – bu öndürilen harydyň önümçilik harajatlarynyň we ähli göýberilen maýa üçin alnan ortaça peýdanyň jemine deň bolan nyrhy, ýagny harydyň gymmatynyň özgerdilen görnüşidir.

Gymmatyň öndürişin bahasyna öwrülmege uzaga çekýän taryhy hadysadyr. Bu hadysanyň başyny ýönekeý haryt hojalygy goýdy, şonda zähmetiň önümleri gymmata golaýlaşýan ýa-da oňa gabat gelýän nyrlar boýunça alyş-çalyş edilipdir. Diňe iri senagatyň güýçli ösmegine getiren senagat öwrülişigi netijesinde gymmatyň öndürişin bahasyna öwrülmege zerur deslapky şertler emele geldi.

Öndürişin bahasy gymmatdan düzüm taýdan hem, ululygy boýunça-da tapawutlanýar. Harydyň gymmaty zähmet harajatlary bilen, öndürişin bahasy bolsa maýanyň harajatlary bilen kesgitleýär. Öndürişin gymmatynda hasyl bolýan peýdanyň ululygy, düzgün bolşy ýaly, şol pudakdaky hakyna tutma işçileriň zähmeti bilen döredilýän peýdanyň massasyna gabat gelmeýär.

Öndürişiniň bahasynyň gymmatdan tapawutlanmagy olaryň dürli çeşmeleriniň bardygy bilen däl-de, gymmatyň we goşmaça gymmatyň ähli öndürijileriň arasynda gaýtdan paýlanyşynyň şertleri bilen düşündirilýär. Öndürişiniň bahasy harydyň özgerdilen gymmatynyň görnüşidir.

Şeýlelik bilen, gymmat we öndürişiniň bahasy harçlanan zähmete gös-göni bagly bolup durýarlar.

Ýerleşdiriş nyrhy – bu ýerleşdirilen harydyň öndüriji tarapyndan satylýan nyrhdyr. Ýerleşdiriş nyrhy, düzgün bolşy ýaly, preýskurant (ugur alyş) nyrhlaryndan üýtgeýär.

Bazar ykdysadyýeti mahalynda ýerleşdiriş nyrhy satyjy bilen satyn alyjynyň ylalaşygy arkaly bellenýär. Şu ýagdaýda ýerleşdiriş nyrhy ugur alyş nyrhyna esaslanýar, emma şol bir haryt üçin onuň ululygy aýry-aýry sarp edijiler üçin tapawutlanyp biler.

Ýerleşdiriş nyrhynda önümiň hili, haryt tapgyrynyň möçberi, gaplanyş şertleri, ýüki ätiyaçlandyrmagyň tertibi we ş.m. hasaba alynýar. Mysal üçin, sementi ýerleşdirmegiň nyrhy ýüki ibermegiň şertleri (wagonlara ürgün görnüşde ýükläp ýa-da gaplap ibermek) bilen kesgitlenýär.

Ýerleşdirişiniň anyk nyrhlary öndürijileriň ýerleşdiren önümleriniň möçberini hasaplamak üçin ulanylýar. Ahyrky ýerleşdiriş nyrhlary aýlanyşyk ýaýrawynyň harajatlaryny hasaba almak bilen sarp edijilerde emele gelýär, aýry-aýry önümler boýunça ahyrky ýerleşdiriş nyrhlary goşulan gymmat üçin salgydy-da öz içine alýar.

§ 18. Nyrhlaryň görnüşleri

Nyrhlaryň görnüşleri özara baglanyşykly we biri-birleriniň üstüni ýetirýän nyrhlaryň ulgamydyr. Olar birnäçe alamatlar boýunça toparlara bölünýär. Haryt aýlanyşygy ýaýrawyna baglylykda nyrhlar lomaý, satyn alyş we bölek satuw nyrhlaryna bölünýär.

Lomaý nyrhlar boýunça senagat önümleri we hyzmatlar senagat pudaklarynyň arasynda, şonuň ýaly-da senagat bilen ykdysadyýetiň beýleki pudaklarynyň arasynda ýerleşdirilýär. Lomaý nyrhlar, öz gezeginde, kärhananyň lomaý nyrhларыna we senagatyň lomaý nyrhларыna bölünýär.

Kärhananyň lomaý nyrhлары boýunça öndürijiler öz önümlerini ýerleşdirýärler hem-de şol nyrhlara laýyklykda jemi we sap önümlerini, peýdany, düşewüntliligi we olaryň işini häsiýetlendirýän beýleki görkezijileri kesgitleýärler. Bu nyrhlar harajatlaryň öwezini doldurýar we karhana üçin kadaly peýdanyň alynmagyny üpjün edýär.

Senagatyň lomaý nyrhлары boýunça önümçilik serişdeleri sarp ediji kärhanalara, sarp ediş harytlary bolsa lomaý söwda gelip düşýär. Senagatyň lomaý nyrhлары kärhanalaryň lomaý nyrhларыndan üpjünçilik-ýerleşdiriş galdyrymynyň we goşulan gymmat üçin salgydyň möçberige ýokarydyr.

Oba hojalygynda oba hojalyk önümleriniň strategik taýdan möhüm görnüşlerine, mysal üçin, bugdaýa, pagta döwlet tarapyndan satyn alyş nyrhлары bellenýär. Oba hojalyk kärhanalary we telekeçiler öz önümlerini senagat kärhanalaryna ýa-da aýlanyşyk ýaýrawyna satyn alyş nyrhлары boýunça ýerleşdirýärler.

Satyn alyş nyrhлары kämahal ýurduň çäkleýin möçberine baglylykda aýry-aýry zolaklar we sebitler boýunça dürlüleşdirilýär. Şonda her zolakda, sebitde oba hojalyk önümlerini öndürmäge çykarylýan harajatlardan we alynýan girdejileriň möçberi üýtgeýär.

Bölek satuw nyrhлары boýunça ilata sarp ediş harytlary satylýar. Bölek satuw nyrhлары döwletiň belleýän nyrhларыna, söwdanyň döwlete dahylsyz böleginiň nyrhларыna, şonuň ýaly-da bazardaky nyrhlara bölünýär. Bu nyrhларыň soňky iki görnüşi döwlet bölek satuw nyrhларыnyň gyýtaklaýyn täsiri astynda bolýarlar.

Ilata satylýan sarp ediş harytlarynyň söwdanyň döwlete degişli we döwlete dahylsyz böleklerindäki bölek

satuw nyrhlary-da dürlüleşýär. Şonda erkin bölek satuw nyrhlary diýilýäni emele gelýär. Erkin bölek satuw nyrhlary, esasan, azyk harytlaryna bellenýär. Nyrhlaryň dürlüleşmeginiň esasynda önümçilik harajatlaryndaky we harytlary eltme bilen baglanyşykly harajatlardaky tapawutlar durýar.

Nyrhlaryň dürli görnüşleriniň arasynda jebis mukdar arabaglanyşygy bar: nyrhlaryň birisiniň derejesindäki düýpli we uzaga çeken üýtgeşmeler beýlekileriniň düzümine täsir edýär hem-de olaryň düzedilmeginiň zerurlygyny şertlendirýär. Meselem, satyn alyş nyrhlarynyň derejesine oba hojalygyna iberilýän önümçilik serişdeleriniň hyrhlarynyň üýtgemegi täsir edýär, ýeňil we azyk senagatlarynyň lomaý nyrhlary-da satyn alyş nyrhlary bilen özara baglanyşyklydyr.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR:

1. Nyrh näme?
2. Nyrhyň emele gelşini düşündüriň.
3. Gymmat kanuny nähili hereket edýär?
4. Nyrhyň haýsy görnüşleri bar?
5. Türkmenistanda satylýan harytlaryň nyrhlary barada aýdyň.

IV. Hyrydarlyk we hödürleme

§ 19. Hyrydarlyk we hödürlemäniň nazaryýeti: düşünjeler we kanunlar

Hyrydarlyk – bu nyrhlaryň belli bir wagtyň dowamynda mümkin bolanlarynyň arasyndaky käbir nyrh boýunça sarp edijileriň satyn almaga taýýar we ony satyn almaga ýagdaý bolan önümleriniň mukdarydyr.

Hyrydarlyk birnäçe alternatiw mümkinçilikleri aňladýar. Meselem, ol gaýry şertler birmeňzeş bolan mahalynda önümiň dürli nyrhlar boýunça hyrydarlyk bildiriljek mukdaryny görkezýär.

Hyrydarlyga, adatça nyrhyň amatlylyk jähtinden seredilýändigi kesgitlemeden görünýär, başgaça aýdylanda, hyrydarlyk sarp edijiler tarapyndan mümkin bolan dürli nyrhlar boýunça satyn aljak önümleriniň mukdaryny görkezýär.

Eger hyrydarlyga mukdar nukdaýnazaryndan seredilse, dogry bolar. Dürli nyrhlar boýunça näçe mukdardaky haryt satylyp bilner diýip soramaga derek sarp edijiler harytlaryň dürli mukdaryny nähili nyrhlar boýunça satyn almaga taýýar diýip sormak ýerlikli bolar.

Hödürlemäni öndürijiniň öndürmek isleýän we öndürip biljek hem-de belli bir wagtyň içinde mümkin bolan nyrlaryň arasyndan her bir anyk nyrh boýunça bazarda satmak üçin hödürläp biljek önümleriniň dürli mukdarlary hökmünde kesgitlemek mümkin.

Hödürleme-de alternatiw mümkinçilikleriň birnäçesini aňladýar. Meselem, ol gaýry şertleriň ählisi üýtgeşsiz bolup galanda satuwa dürli nyrhlar boýunça näçe mukdardaky önümiň çykaryljakdygyny görkezýär.

Hödürlemä, adatça, nyrhyň amatlylygy nukdaýnazaryndan seredilýändigi şol kesgitlemeden gelip çykýar. Başgaça aýdylanda, hödürleme öndürijiler tarapyndan önümiň mümkin bolan dürli nyrhlar boýunça hödür etjek mukdaryny görkezýär.

Emma hödürlemä onuň ululygy nukdaýnazaryndan seredilmeği dogrudyr, kähalatlarda bolsa has peýdalyrakdyr. Dürli nyrhlar boýunça näçe mukdardaky haryt hödürläp bilner diýip sormagyň deregine, sarp edijileri harytlaryň dürli mukdaryny hödürlemäge gyzyklandyryan nyrhlar nähili bolmaly diýip sowal bermek mümkin.

Hyrydarlygyň düýpli häsiýeti şundan ybarat: gaýry şertleriň ählisi üýtgeşsiz bolan mahalynda hyrhyň aşaklamagy hyrydarlygyň degişli suratda artmagyna getirýär.

Tersine, gaýry birmeňzeş şertlerde nyrhyň ýokarlama-gy hyrydarlygyň degişlilikdäki azalmagyna getirýär.

Gysgaça aýdylanda, nyrh bilen hyrydarlygyň ululygynyň arasynda oňyn däl, ters baglanyşyk bar. Bu ters baglanyşyk hyrydarlyk kanuny diýip atlandyrylýar.

Nyrhlaryň ýokarlanmagy bilen, degişlilikde, hödürlemeňiň ululygy-da artýar, nyrhlaryň aşaklamagy bilen bolsa hödürleme-de kemelýär. Gysgaça aýdylanda, nyrh bilen hödürlemeňiň önümiň arasynda oňyn ýa-da göni baglanyşyk bar. Bu özboluşly baglanyşyga *hödürleme kanuny* diýilýär.

Haryt önümçiliginiň alyş-çalyş ýaýrawyndaky hyrydarlyk bilen hödürlemeňiň özara täsirini we özara baglanyşygyny häsiýetlendirýän ykdysady kanun hyrydarlygyň we hödürlemeňiň bitewiligini hem-de olaryň laýyk gelmäge obýektiv haldaky ymtlyşyny aňladýar.

Hyrydarlyk we hödürleme kanuny gymmat kanuny bilen gös-göni baglanyşyklydyr. Emma ol diňe aýlanyşyk ýaýrawynda hereket edýär hem-de gymmat kanunyny çalşyрмаýar, tersine, onuň bilen bir hatarda we bir wagtyň özünde gymmat kanunynyň aňladylmasy görnüşinde onuň durmuşa geçiş mehanizminiň düzüm bölegi hökmünde hereket edýär.

Şeýlelik bilen, hyrydarlyk we hödürleme kanuny hem-de gymmat kanuny öz aralarynda iňňän pugta baglanyşyklydyr. Hyrydarlyk we hödürleme kanuny bütin jemgyýetiň bähbitlerine aňly-düşünjeli peýdalanylýar, bu kanunyň täsiri bazar mehanizminiň işleýşiniň barşynda hasaba alynýar.

Nyrh, hyrydarlyk we hödürleme. Hyrydarlyk we hödürleme nyrh bilen gös-göni baglanyşyklydyrlar hem-de onuň bilen bitewilikde bazar mehanizmini emele getirýärler. Şol mehanizmiň üsti bilen hem hyrydarlyk we hödürleme

kanuny öz täsirini ýüze çykarýar. Bu mehanizmiň möhüm bölegi harytlary öndürmäge çykarylan jemgyýetçilik zerur zähmet harajatlaryny aňladýan hem-de hyrydarlygyň we hödürlemäniň hereketine täsir edýän nyrhdyr.

Hödürlemäniň we nyrhyň arabaglanysygy bazardaky harydy diňe kesgitli nyrhlar mahalynda ýerleşýän orny bilen häsiýetlendirilýär, nyrhlaryň üýtgemegi bilen harydyň bazardaky orny-da üýtgeýär. Hyrydarlyk hem nyrha hut şonuň ýaly bagly bolýar.

Harydyň mukdarynyň üýtgemegi nyrhlaryň dürli derejeleri mahalynda bildirilýän hyrydarlyga baglylykda bolup geçýär. Emma şonda hödürleme nyrha göni baglylykda, hyrydarlyk bolsa ters baglylykda bolýar.

Nyrhyň üsti bilen hyrydarlyk bilen hödürlemäniň arasyndaky özara täsir we özara baglanysyk amala aşýar. Haçan-da hödürleme hyrydarlykdan aşa ýokarlansa, bazar nyrhy gymmatdan aşak düşüp, pese gaçýar. Nyrhyň şolar ýaly peselmegi, düzgün bolşy ýaly, hyrydarlygyň artmagyna getirýär.

Eger, tersine, hyrydarlyk ýokarlansa, bazar nyrhy-da gymmatdan agysyp ýokarlanýar we bu hödürlemäniň artmagyny höweslendirýär. Şonlukda, hyrydarlyk we hödürleme nyrhyň üsti bilen biri-birlerine özara täsir edýärler.

§ 20. Hyrydarlygyň we hödürlemäniň üýtgemegi

Hyrydarlyk sarp edijilik islegleriniň ýa-da girdejileriň üýtgäp durmagy, sarp ediş babatyndaky garaşylýan ýagdaýyň ýa-da ugurdaş harytlaryň nyrhlarynyň üýtgemegi netijesinde üýtgäp bilýär.

Hödürleme tehnologiýanyň, serişdeleriň nyrhynyň ýa-da salgytlaryň üýtgemeginiň täsiri astynda üýtgäp bilýär.

Hyrydarlygyň we hödürlemäniň üýtgemeginiň nyrha deňagramly täsir edişine seredeliň.

Hyrydarlygyň üýtgemegi. Hödürleme üýtgemän galýar diýip kabul etmek bilen hyrydarlygyň üýtgeýşini seljerýäris.

Hyrydarlygyň artmagy, gaýry şertler, ozaly bilen hem hödürleme deň bolanda nyrrhyň ýokarlanmak we önümleriň mukdarynyň artmak täsirini döredýär.

Hyrydarlygyň azalmagy nyrrhlaryň arzanlamak täsirini-de, harydyň mukdarynyň kemelmek täsirini-de ýüze çykarýar. Nyrrh pese düşýär, harydyň mukdary-da azalýar.

Netijede hyrydarlygyň üýtgemegi bilen deňagramly nyrrhyň we harydyň mukdarynyň şol ýerden gelip çykýan üýtgemeleriniň arasynda göni baglanyşygy tapýarys.

Hyrydarlygyň şertleri. Bazar hyrydarlygynyň nyrrha dahylsyz şertlerine şular degişli:

1. Sarp edijileriň isleg bildirişleri ýa-da ileri tutmalary;
2. Bazardaky sarp edijileriň sany;
3. Sarp edijileriň pul girdejileri;
4. Ugurdaş önümleriň nyrrhlary;
5. Geljek döwürdäki nyrrhlar we girdejiler babatynda sarp edijileriň garaşýan ýagdaýlary.

Hödürlemäniň üýtgemegi. Hyrydarlyk üýtgemän galýar diýip kabul etmek bilen hödürlemäniň üýtgemeginiň nyrrha täsirini seljereliň.

Şol şertde hödürlemäniň azalmagy önümiň nyrrhynyň ýokarlanmagyna getirýär. Nyrrh ýokarlanýar, önümiň mukdary bolsa kemelýär.

Hödürlemäniň köpelmegi nyrrhyň aşaklamak we önümiň mukdarynyň artmak täsirini döredýär.

Hödürlemäniň üýtgeýşi bilen deňagramly nyrrhyň üýtgeýşiniň arasynda ters baglanyşyk bar, emma hödürlemäniň üýtgeýşi bilen önümiň mukdarynyň üýtgeýşiniň arasyndaky baglanyşyk göni häsiýetde bolmagynda galýar.

Hödürlemäniň şertleri. Hödürlemäniň nyrrha dahylsyz şertlerine şular degişli:

1. Serişdeleriň nyrrhlary;

2. Önümçiligiň tehnologiýasy;
3. Salgytlar we dotasiýalar;
4. Başga harytlaryň nyrlary;
5. Nyrlaryň üýtgemegi babatyndaky garaşylýan ýagdaýlar;
6. Bazardaky satyjylaryň sany.

§21. Hyrydarlyk, hödürleme we bazar nyrlary

Hyrydarlyk nyrlaryň mümkin bolan dürli derejeleri bilen sarp edijiler tarapyndan degişli nyrlar boýunça satyn alynýan önümleriň möçberiniň arasyndaky baglanyşygy görkezýär.

Nyrlar bilen hyrydarlyk bildirilýän önümiň mukdarynyň arasyndaky baglanyşyk ters, ýagny oňyn däl baglanyşykdyr. Düzgün bolşy ýaly, sarp edijiler nyrlar ýokary bolanda pes nyrlar mahalyndakydan az satyn alýarlar. Bu baglanyşyga hyrydarlyk kanuny diýilýär.

Hödürleme mümkin bolan nyrlar bilen öndürijiler tarapyndan dürli nyrlar boýunça bazarda teklipe ediljek önümiň mukdarynyň arasyndaky baglanyşygy beýan edýär. Bu baglanyşyk gönükdir, ýagny oňyn häsiýetlidir.

Hödürleme kanuny öndürijileriň haýsydyr bir harydyň nyry pes bolandaka görä has ýokary bolan derejesi mahalynda ony öndürmäge serişdeleriň köp mukdaryny gönükdirmegi amatly hasap edýändiglerini aňladýar.

Hyrydarlyk we hödürleme deňagramlyk nyryny ýada bazar nyryny hem-de satylýan önümiň deňagramly mukdaryny kesgitleýärler.

Deňagramlyk nyryndan pes nyrlara ugurdaş ýüze çykýan aşa hyrydarlyk ýada gytçylyk satyjylara has ýokary nyryň teklipe edilmelidigini habar berýär.

Ösýän nyrh, birinjiden, serişdeleri şol harydy öndürme-giň peýdasyna gaýtadan paýlamaga, ikinjiden, öndürijileri käbir sarp edijileri bazardan gysyp çykarmaga itekleýär.

Nyrhlar deňagramlylyk nyrhyndan ýokary bolandaky artyk hödürleme ýa-da önümiň agyşyk bolmagy satyjylary agyşyk haryt gurlaryndan dynmakdan ötri nyrhlary arzanlatmaga itekleýär.

Pese gaçýan nyrhlar, birinjiden, şol önümi öndürmäge harçlanýan serişdeleriň kemeldilmeginiň zerurdygyny telekeçilere habar berýär, ikinjiden bolsa, bazara goşmaça satyn alyjylary çekýär.

Hyrydarlygy we hödürlemäni kesgitleýän şertleriň üýtgemegi hyrydarlygyň we hödürlemäniň mynasybetindäki üýtgeşmelere getirip biler. Hyrydarlykdaky üýtgeşmeler bilen deňagramlylyk nyrhyndaky we satylýan önümiň deňagramly mukdaryndaky şondan gelip çykýan üýtgeşmeleriň arasyndaky baglanyşyk gönüdir.

Hödürlemäniň üýtgeýşi bilen nyrhyň şondan soňraky üýtgeýşiniň arasynda ters baglanyşyk bar. Şol bir wagtyň özünde hödürlemäniň üýtgeýşi bilen satylýan önümiň mukdaryndaky şondan soňraky üýtgeýşiň arasyndaky baglanyşyk göni häsiýetlidir.

SORAGLAR:

1. Hyrydarlyk we hödürleme näme?
2. Hyrydarlyk we hödürleme kanunynyň mazmuny nämeden ybarat?
3. Hyrydarlyk we hödürlemä haýsy şertler täsir edýär?
4. Hyrydarlyk, hödürleme we bazar nyrhlaryň arasynda nähili arabaglanyşyk bar?

V. Ykdysadyýet dünýäsinde adamyň orny

§ 22. Häzirki zaman ykdysadyýetinde adamyň orny

Häzirki zaman bazar ykdysadyýetinde adam köp dürli ykdysady wezipeleri ýerine ýetirýär. Adam öndüriji güýçleriň janly göterijisi hökmünde mahsus syptatlaryň eňemesine, köp dürli isleglere we ukyplara eýedir. Gatnaşyklaryň işjeň dörediji subýekti bolmak bilen, häzirki zaman ykdysadyýetinde adam köp wezipeleri ýerine ýetirýär.

Adamyň öndüriji güýçleriň düzümünde iki sany tarapy, ýagny işçi güýjüni ýa-da zähmet çekmek ukybyny hem-de sarp edijilik güýjüni ýa-da sarp etmäge ukybyny tapawutlandyrmak zerur. Zähmet işçi güýjüniň wezipesi, sarp ediş hem sarp edijilik güýjüniň wezipesi bolup durýar.

Adamda zähmete ukyplylygy-da, sarp etmäge ukyplylygy-da kemala getirmek bilen meşgullanmak zerurdyr. Häzirki zaman ykdysadyýetiniň ulgamynda adamyň ornu-na häsiýetnama berlende düşüňjeleriň birgideni ulanylýar: ykdysady adam, işçi güýji, önümçiligiň adam faktory, zähmet resurslary, adam resurslary, ynsan maýasy, telekeçi.

Ykdysady adam – bazar ykdysadyýetiniň erkin seçip almaga hem-de bar bolan ähli şertlerden, mümkinçiliklerden we maglumatlardan öz bähbitlerine we maksatlaryna laýyklykda ugur alyp, netijeli çözümleri kabul etmäge ukyply baş döredijilik subýektidir.

Işçi güýji – adamyň janly şahsyýeti bilen aýrylmaz baglanyşykly inňän möhüm syptatlandyryjy häsiýeti bolmak

bilen, zähmet çekmäge bolan indiwiidual ukybydyr. Zähmete bolan bu ukyp heniz herekete getirilmedik öndürijilik ukybydyr. Ol anyk kärhanadaky peýdalanylýan işçi güýjüniň köplüğine goşulyp, anyk önümçilik serişdeleri bilen birikdirilende, hakyky öndüriji güýje öwrülýär.

Önümçiligiň adam faktory – bilelikdäki zähmetiň öndüriji güýji, indiwiidual işçi güýçleriniň bileleşmesidir, ýagny belli bir jemgyýetçilik görnüşindäki utgaşdyrylan işçi güýjüniň jemidir. Adam faktorynyň düzümi önümçiligiň bir ýere jemlenmeginiň we ýöriteleşmeginiň, zähmet bölünişiginiň derejeleri bilen kesgitlenýär.

Zähmet resurslary – ýurtdaky ilatyň ykdysadyýetde işlemek üçin zerur bolan fiziki we akyl ukyplary, belli bir derejedäki bilimi we hünäri bar bolan zähmete ukyply ýaşdaky bölegi. Zähmet resurslarynyň sany harytlary we hyzmatlary öndürmek üçin şol pursatda jemgyýetiň garamagynda bar bolan häzirkizähmetiň mümkinçilik möçberini häsiýetlendirýär.

Adam resurslary – bu bazar ykdysadyýetinde önümçiligiň iňňän möhüm şerti bolup durýan zähmet serişdeleridir. Bazarda adamlar tarapyndan hödürülenýän zähmet hyzmatlary resurslaryň beýleki görnüşleri bilen bilelikde önümçilik şertleriniň bäsdeşlikli bazarynda peýdalanylýar.

Adam maýasy – maýa goýumlarynyň we adam tarapyndan toplanan hem-de jemgyýetçilik üznüksiz önümçiligiň ol ýa-da başga bir ýaýrawynda maksadalaýyk peýdalanylýan, zähmet öndürijiliginiň we önümçiligiň netijeliliginiň ýokarlanmagyna ýardam edýän, şonlukda hem adamyň gazanjynyň artmagyna getirýän saglygyň, bilimleriň, endikleriň, ukyplaryň, zähmete höwesini delillendiriş şertleriň netijesinde emele getirilen belli bir gorudyr.

Telekeçi – bazar ykdysadyýetiniň täze harytlary döretmek we peýda gazanmak maksady bilen serişdeleriň we önümçilik şertleriniň täze utgaşmalaryny amala aşyrmak

üçin ähli zerur sypatlara eýe bolan, töwekgelçilik şertlerinde işleýän hem-de özbaşdak çözümleriň kabul edilmegine jogapkärçiligi boýnuna alan işjeň subýekti.

§ 23. Ykdysady adam barada düşünje

Adam şahsyýetiniň köpdürliligi, gaýtalanmaýan özboşlylygy, onuň işiniň köpdürli delillendirmeleri ykdysady durmuş ylmy taýdan seljerilende adam nusgasynyň, ýagny durmuş-ykdysady gatnaşyklaryň ulgamynda hereket edýän adam baradaky umumylaşdyrylan düşüňjäniň peýdalanylmagyny zerurlyga öwürýär.

Adamyň nusgasy, islendik başga bir nusganyň bolşy ýaly, adamy, ozaly bilen hem onuň ykdysady işjeňligini, maksatlaryny, şonuň ýaly-da, goýan maksatlaryna ýetmek üçin peýdalanýan akyl ýetiriş mümkinçiliklerini häsiýetlendirýän esasy ölçegleri öz içine alýar.

Ykdasady adamyň nusgasynyň döredilmegi adamlaryň ykdysadyýet babatynda özüni alyp barşyny, ýagny dürli maddy we ruhy nygmatlary öndürmegiň, olaryň paýlanyşynyň we peýdalanylyşynyň barşynda ýekelikdäki we jemgyýetçilik hereketlerini düşündirmek wezipesine gabat gelmegidir.

Ykdysady adamyň nusgasy ýa-da «*homo economicus*» kesgitli birtaraplaýynlyk bilen tapawutlanýar, çünki adam diňe bir hojalyk durmuşynda özüni görkezýän «ykdsady adam» däldir. Ýaşaaýyş durmuşynyň ençeme başga ugurlary (syýasat, medeniýet, din, maşgala we beýleki şahsyýetara gatnaşyklary we başgalar) hem bar bolup, adam olarda-da öz belli bir ornuny tutýar. Şonuň üçin adamyň logiki nusgasy adamlaryň ykdysady işini, ýagny şahsyýetiň öz ukyplaryny durmuşa geçirişiniň düýpli häsiýetnamasyny, aýratynlykdaky adamyňam, tutuş jemgyýetiň hem ýaşaaýşynyň ähli beýleki taraplarynyň şertlerini, esasyny we deslapky ýüze çykyş mümkinçiliklerini nazara almalydyr.

Adamy «nusgalaşdyrmagyň» köp sanly ugurlarynyň arasynda şertli ýagdaýda üç sany ugry tapawutlandyrmak mümkin. Olaryň aralaryndaky tapawutlar, birinjiden, adamyň şahsy häsiýetnamalarynyň köpdürlüliginden üzňeleşme derejesi bilen hem-de, ikinjiden, çygrynda adamlaryň işi alnyp barylýan ykdysady, syýasy we psihologik ýagdaýyň nazara alynmagy bilen kesgitlenýär.

Birinji ugra inlis nusgawy mekdebi, maržinalizm we täze nusgawyçylyk mekdepleri wekilçilik edýär. Bu ugruň çäklerinde işlenip düzülen nusgalaryň özeninde «ykdyssady adamyň» işiniň baş delili bolan pul gazanmak bähbidi goýulýar.

Seredilip geçilýän nusgalardan has meşhury «homo economicus» nusgasydyr. Şol nazary nusga laýyklykda aýratynlykdaky adam belli bir çäklendirmeleriň çäklerinde peýdalylygy (kanagatlanýşy, hal-ýasgdaýy, bagtlylygy we ş.m.) aňrybaş artdyrmaga çalyşýar, onuň esasynda hem pul girdejisi goýulýar.

Baryp-ha XVIII asyrdaky işlenip düzülen «homo economicus» nusgasynyň konsepsiýasy biziň günlerimize çenli gelip ýetdi, oňa ykdysady nazaryýet boýunça islendik okuw kitabynda mynasyp orun berilýär.

«Homo economicus» nusgasy – bu rejeli işleýän adamydyr. Ol akyl-paýhasyň, habarlylygyň we işe beletligiň öz maksatlarynyň erkin, kämil bäsdeşlik mahalynda durmuşa geçirilmegini üpjün etmäge mümkinçilik berýän derejesine eýedir.

Şonuň ýaly adamyň hereket edýän ykdysady ulgamy hojalyk subýektleriniň ýönekeý jemi hökmünde çykyş edýär hem-de şonda hiç zat bilen ýoýulmadyk bazar düzümi, jemgyýetiň ähli agzalary üçin hereketleriň düzgüniniň berjaý edilmegini üpjün edýän talaplardan başga, hiç hili daşky täsire (mysal üçin, döwlet tarapyndan) sezewar bolmaýar. Bu düzümde döwlete raýatlaryň içerki we daşarky howpsuzly-

gyny üpjün etmek hem-de nygmatlaryň erkin alyş-çalyş edilmegi üçin hukuk şertlerini döretmek wezipesi degişli bolýar.

Şonlukda «ykdysady adam» nusgasy özüniň nusgawy manysynda rejeli pikirlenýän, ýagny öz peýdasyny aňrybaş köpeltmäge, harajatlaryny azaltmaga çalyşýan, önde goýulýan maksatlary we olara ýetmegiň usullaryny seçip almakda erkin hem-de bu ugurda ähli maglumatlardan habarly adamy göz önünde tutýar. «Ykdysady adam» – bu aňrybaş netijä ymtylýan adamdyr.

Ikinji ugur keýnsçilik mekdebine, institusionalizme, taryhy mekdebe mahsusdyr. Bu ugruň çäklerinde işlenip düzülen adam nusgalary has çylşyrymlydyr we çäkli rejelik ýörelgesine esaslanandyr.

Adamyň höwesi diňe bir maddy nygmatlara, pula ymtlyşy däl, eýsem döp-dessurlaryň berjaý edilmegi, endikler, abraý gazanmak, durmuşdan lezzet almak ýaly we beýleki psihologik häsiýetdäki käbir elementleri-de öz içine alýar.

Seredilýän bu nusgada önde goýlan maksatlara ýetilişi baradaky mesele kynlaşýar. Bu ýerde esasy sebäplere hojalyk subýektleriniň habarlylygynyň kemter bolmagy, olaryň intellektiniň kämil bolmazlygy, özüni alyp baryşlarynyň endiklere, dini ygtykatlara baglylykda köneçil bolmagy we ş.m. degişlidir. Doly işlenip gutarylmadyk (kämil bolmadyk) maglumatlar garaşmak, önünden syzmak ýaly şertleriň ähmiýetiniň artmagyna getirýär.

Şu nusgalarda jemgyýet has çylşyrymly düzüme eýe bolýar, ony deňagramly ýagdaýda saklamak üçin döwletiň ykdysady gatnaşyklara gatýşmagy talap edilýär.

Üçünji ugur «ykdysady adamyň» häzirki zaman ýagdaýyny nazara alýan düýpgöter täze görnüşini beýan edýär. Oňa aňrybaş netijä ymtylýan adam bilen deňeşdirilende işe bolan delillendirişiň häsiýetiniň üýtgemegi mahsus, ýagny şahsyýetiň diňe bir maddy islegleriniň däl, eýsem ruhy islegleriniň hem (çekilýän zähmetden kanagatlanma

almaklygyn, onuň durmuş ähmiýetliliginiň, çylşyrymlylygynyň we başg.) ähmiýeti artýar.

Täze nusgany islegleriň köpdürlüligi we hereketjeňligi tapawutlandyryar, özünü görkezmek, başga adamlar bilen gatnaşyklary ýola goýmak islegi, ruhy taýdan öz ýagdaýyny kesgitlemek, medeniýet we jemgyýetçilik-syýasy garaýyşlar babatyndaky erkinlik olaryň esaslarydyr. Durmuş taýdan özbaşdak adamyň şeýle nusgasy ösen toparara aragatnaşyklary bar we durmuş gatlaklarynyň arasyndaky çäkler üzül-kesil tapawutlanmaýan, demokratik we köpdürlülük başlangyçlaryna esaslanýan jemgyýetiň bolmagyny göz önünde tutýar.

Şeýlelikde, ykdysadyýet ylmy tarapyndan adamyň «nusgalaşdyrylmagynyň» üç sany ugruny bölüp çykarmak mümkin. Olara «homo economicus» nusgasy, keýnşçilik nusgasy we «ykdsady adamyň» häzirki zaman görnüşi degişlidir. Olaryň aralaryndaky tapawutlar adamyň şahsy häsiýetnamalarynyň köpdürlüliginden üzňeleşiş derejesi hem-de adamlaryň işi amala aşyrylýan ykdysady, syýasy we psihologik ýagdaýlaryň nazara alnyşy bilen kesgitlenýär.

§ 24. Jemgyýetde adam ösüşiniň indeksiniň ähmiýeti

Türkmenistanyň durmuş ugra nazarlandyrylan bazar ykdysadyýetine geçýän şertlerinde *adam ösüşiniň indeksi* diýen görkeziji möhüm ähmiýete eýe bolýar.

Bu görkezijiniň zerurdygy Birleşen Milletler Guramasynyň Ösüş maksatnamasy (BMG ÖM) tarapyndan görkezilýär. Adam ösüşiniň konsepsiýasy adama giňeldilen üznüksiz önümçilik mahalynda baş maksat we iň möhüm serişde hökmünde garalmagyny talap edýär.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistan üçin, özygtyýarlylygyny pugtalandyrmak bilen bir-

likde, sazlaşykly ösmegiň barşynda jemi içerki önümini ykdysady mümkinçiliklerini artdyrmak zerur bolup durýar. Şonda şu iki sany strategik resursyň özara baglanyşygy üpjün edilmelidir:

- *fiziki resurslar*, ýagny esasy önümçilik serişdeleri, işläp bejermäge taýýar çig mal, pul aktiwleri;
- *adam resurslary*, ýagny adam ösüşiniň indeksi arkaly aňladylýan ýokary hilli ilatlaşma.

Islendik durmuş-ykdysady we syýasy özgertmeleriň netijelilik ölçegi aýgytly ähmiýete eýe bolan şol strategik resurslaryň her birisine edýän oňyn täsiriniň üsti bilen ýüze çykýar.

Dünýä jemgyýetçiligi adam ösüşiniň indeksine adam potensialynyň şu üç sany iňňän möhüm bölekleriniň, bir tarapdan, ösüşiniň, beýleki tarapdan bolsa, peýdalanylyşynyň näderejededigine toplumlaýyn baha berilmegi hökmünde garaýar:

- öndürilýän jemi içerki önümiň (JIÖ) ilatyň jan başyna düşýän möçberi;
- ömrüň dowamlylygy we ýaşaýşyň hili;
- bilim almak we alnan bilimleri kämilleşdirmek mümkinçiligi.

BMG-nyň Ösüş maksatnamasynyň işläpdüzmelerine laýyklykda adam ösüşiniň indeksi adam potensialynyň giňeldilen üznüksiz önümçiliginiň her bir ýurtdaky şertlerine obýektiw baha bermek hem-de şol maglumatlaryň ýurtlar arasynda deňeşdirilip görülmegi üçin zerur.

SORAGLAR:

1. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanda adamyň nähili orny bar?
2. «Ykdysady adamyň» haýsy nusgalary bar?
3. «Adamy nusgalaşdyrmagyň» nähili ugurlary bar?
4. Adam ösüşiniň indeksi näme?

VI. Türkmenistan milli ykdysadyýetiň obýekti hökmünde

§ 25. Türkmenistanyň geosyýasy we geoykdysady häsiýetnamasy

Türkmenistan 1991-nji ýylyň oktýabr aýynda geçirilen ählhalk pikir soraşmasynda halkyň erk-islegini bildirmeginiň hem-de parlament tarapyndan Garaşsyzlyk hakyndaky kanunuň kabul edilmegi netijesinde dünýäniň syýasy kartasynda dörän täze garaşsyz döwletdir.

Garaşsyzlyk hakyndaky kanuna laýyklykda Türkmenistan demokratik hukuk döwleti diýlip yglan edildi. Ol öz çäginde häkimiýete doly eýelik edýär, içeri we daşary syýasatlaryny özbaşdak durmuşa geçirýär.

Türkmenistan dünýä bileleşiginiň doly hukukly agzasy bolup durýar, öz daşary syýasatynda parahatçylykly ýaşasamak, güýç ulanmakdan ýüz öwürmek, başga döwletleriň içerki işlerine gatyşmazlyk ýörelgelerine eýerýär. Ol halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalarynyň ileri tutulmagyna ygrarlydyr.

Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasatdaky ugry dünýädäki we sebitdäki ösüşiň barşynda ýüze çykýan çylşyrymly ýagdaýlara çuňňur düşünilmegine, döwletiň geosyýasy ornuny göz önünde tutup, esasy ýagdaýlary jikme-jik seljermek we biri-birinden tapawutlandyrmak esasynda geljekki ýagdaýlaryň önünden kesgitlenmegine, ilkibaşdan özara baglanyşykly bolan we subut edilmegini talap etmeýän häsiýetli ýagdaýlaryň ikisine: geosyýasy we geoykdysady ýagdaýlara esaslanýar.

Birinji ýagdaý. Türkmenistan geosyýasy taýdan amatly orny eýeleýär hem-de Ýewropany, Merkezi Aziýa, Hytaý we Ýaponiýa bilen baglanyşdyrmak boýunça dünýäde möhüm ähmiýetli çatryklaryň birinde ýerleşýär. Türkmenista-

nyň üstaşyr geçirmek boýunça mümkinçiliklerinden peýdalanylmagyna Ýewropa we dünýä bileleşigi tarapyndan has içgin goldaw berlip ugraldy hem-de bu mümkinçilikler milli we sebit derejesindäki integrasiýanyň güýçli serişdesine öwrülýär.

Geosyýasatda we umuman, halkara tejribesinde oňyn bitaraplyga esaslanýan daşary syýasy ugur häzirki wagtda sebit we ählumumy (global) derejedäki ýagdaýlar göz önünde tutulyp aýdylanda, garaşsyz ýaş döwletiň içeri we daşary syýasatynyň bütewiliginiň beýanyna öwrüldi.

Ikinji ýagdaý. Türkmenistanyň geoykdysady mümkinçilikleri we serişdeleriniň gollary hemmeler tarapyndan yk-rar edildi. Munuň özi Türkmenistany halkara syýasatynyň täsirli subýektleriniň hataryna goşýar. Şeýlelikde XXI asyrdaky energiýa serişdeleriniň geljekki akymlyry, esasan, Türkmenistanyň eýerýän ugruna we ornuna bagly bolar.

Türkmenistanyň ygtyýarynda uglewodorod çig malynyň dünýädäki gollarynyň dördten bir bölegi bar hem-de ol tebigy gazyň gollary boýunça dünýäde dördünji orny eýeleýär. Bu ýagdaý daşary ykdysady syýasatyň dogry ýöredilýändigini subut edýär we Türkmenistanyň geografiki taýdan ýerleşişini göz önünde tutanynda, halkara hyzmatdaşlygynyň bähbitlerine laýyk gelýär.

Su jähetden alanynda, milli ykdysady modeliň ösüşiniň ençeme oňyn aýratynlyklary halkara bileleşiginiň ünsüni çekýär. *Birinjiden*, munuň özi Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesi arkaly, jemgyýetde syýasy durnuklylygyň we durmuşda asudalygyň saklanmagy üpjün edilýär.

Ikinjiden, oňalyly we durnukly kanunçylyk binýady maýa goýumlary boýunça ygtybarly kepillendirmeleriň bolmagyny we ýurduň geljekki ykdysady ösüşiniň önünden kesgitlenmegini üpjün edýär.

Ýurdumyzyň tebigy serişdeleriniň örän uly gollary iri maýadarlaryň ünsüni çekýär, olaryň aglabasy öz maýalyk

goruny ýurduň ykdysadyýetine gönükdirdi, çünki şunda daşary ýurt firmalarynyň işi üçin ýokary derejede ýeňillikli şertler döredildi.

Deňeşdirilip aýdylanda, gysga döwürde maýa goýumlary boýunça syýasatyň netijeli amala aşyrylmagy Türkmenistanyň dokma senagatynyň döredilmegine ýardam berdi. Bu ulgamda ýurdumyzda öndürilýän pagtanyň üçden bir böleginden gowragy gaýtadan işlenilýär. Şeýle hem ýangyç-energetika toplumu işjeň ýagdaýda ösdürilýär, onuň önümleri dünýäniň onlarça ýurtlaryna eksport edilýär.

Türkmenistanyň eýelik edýän ýer gorlary-da örän köpdür. Ol meýdany boýunça GDA-nyň çäginde dördünji orny eýeleýän döwletdir. Şoňa görä-de, daşary ýurtly maýadarlar döwletimiziň diňe bir uglewodorod serişdeleriniň gorlaryna däl-de, oba senagat toplumynyň geljekki mümkinçiliklerinde aýratyn üns berýärler.

Üçünjiden, Türkmenistan bilen hyzmatdaşlygyň amatly bolmagynyň maddy esasynda we ygtybarly kepillendirmesine öwrülen şert döredildi, galyberse-de, ýurdumyz tebigy-çig mal serişdeleriniň baý gorlaryna we transmilli kommunikasiýalaryň mümkinçiliklerine eýelik edýär.

Türkmenistan gazylyp alynýan peýdaly magdanlaryň dürli görnüşleriniň: nebitiň, gazyň, kükürdiň, kaliý we daş duzlarynyň, reňkli we seýrek duşýan metallaryň, agyz suwunyň we mineral (senagatda we bejeriş üçin ulanylyan) suwlaryň, bezeg we gurluşyk materiallarynyň hem-de beýlekileriň kânlerine baýdyr.

Tebigy serişdeleriň we çig malyň örän uly gorlary Türkmenistanyň ykdysady kuwwatynyň artdyrylmagyna itergi berýär. Türkmenistanyň umumy meýdany 491,2 müň kw. km barabardyr, şonuň gaz we nebit bardyr öýdülýän bölegi 400 müň kw.km geçýär. Milli we garaşsyz halkara ekspertleriniň maglumatlaryna görä, Türkmenistanyň çäginde 45,44 mlrd. tonna şertli ýangyç bar diýlip hasaplanýar.

Türkmenistanyň ähli ýeri diýen ýaly we Hazar deňziniň akwatoriýasynyň ýanaşyk bölegi nebiti we gazy gözlemek we agtaryp tapmak boýunça gyzyklanma döredýär.

1-nji tablisa

Türkmenistanyň esasy durmuş-ykdysady görkezijileri

Görkezijiler	Ýyllar				
	2000	2005	2008	2009	2010
1	2	3	4	5	6
Ilatyň girdejisi Bir öý hojalygynyň pul girdejisi, manatda	270	796	917	962	1081
Ykdysadyýetde iş bilen meşgul bolanlaryň ortaça zähmet haky, manatda	119,4	500,6	604,4	677,6	742,8
Esasy serişdeler Kärhanalaryň, guramalaryň (ýylyň soňuna), mln. manat	4180	12998	25039	27919	32371
Senagat Senagat önümleri, mln. manat	3354	9310	31777	31680	31944
Ilatyň sarp edýän harytlarynyň önümçiligi, mln. manat	1287	3779	4441	4967	5358
şol sanda: önümçilik däl harytlar	476	1315	1516	1635	1823
önümçilik harytlar	758	2367	2755	3132	3300
spirtli içgiler	53	97	170	200	235
Oba hojalygy Oba hojalyk önümleri, mln. manat	1574	4398	7158	8232	9615
şol sanda: ekerançylyk	623	1668	3134	3626	4400

1-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4	5	6
maldarçylyk	951	2730	4024	4606	5215
Inwestirlemek işi Esasy maýalyk goruny investirlemek, mln. manat	1814	3838	15518	27384	29131
Esasy gaznalary işe girizmek, mln. manat	1264	2988	8321	11273	15226
Ulag we aragatnaşyk Ulagyň ähli görnüşlerinde ýolagçy daşamagyň dolanyşygy	11504	16287	25261	28253	32203
Ulagyň ähli görnüşlerinde Ýük dolanyşygy	37585	44394	49338	31982	32635
Içerki söwda we hyzmatlar Bölek haryt dolanyşygy, mln. manat	1865	8667	16639	19287	22471
Ilata edilen tölegli hyzmatlar, mln. manat	176	758	1578	1879	2212
Maliýe Döwlet býujetiniň girdejileri, mln. manat	1207	3657	10080	11768	10170
Döwlet býujetiniň çykdaýjylary, mln. manat	1224	3600	5375	10124	8878
Ykdysadyýetde alnan girdeji, mln. manat	1733	3428	14168	9135	11484
Daşary söwda Daşary söwda dolanyşygy, ABŞ-nyň mln. dollary	4291	8577	17652	18315	17883
şol sanda: eksport	2506	4939	11945	9323	9679
import	1785	3638	5707	8992	8204
Çeşmeleri: (46, 9-11 s.); (49, 12-14 s.).					

Türkmenistanyň uglewodorod serişdeleriniň strategiki gurlary XXI asyrdaky ählumumy (global) bazarda täze ykdysady tertibiň kemala getirilmeginiň esasynda öwürlip biler, munuň özi tutuş dünýäde örän uly gyzyklanma döredýär. Çünki Türkmenistan her ýylda dünýä bazaryna 100 mlrd. kub. metrden gowrak gazynyň ýetirilmegini kepillendirip biler. Munuň özi türkmen gazynyň Ýewropa kontinentine we Aziýa-Ýuwaş ummany sebitine iberilmegine esas döredýär.

Soňa görä-de, Türkmenistanyň bitaraplyga esaslanýan daşary syýasy ugry ýurdumyzyň uglewodorod serişdelerine baý gurlarynyň işlenip taýýarlanmagy babatda gyzyklanma bildirýän ähli döwletleriň hyzmatdaşlyk etmegi üçin oňaýly şertleriň döredilmegine gönükdirilendir.

Garasşyzyk Türkmenistana öz baýlyklarynyň doly ygtyýarly eýesi bolmagyna mümkinçilik berdi. 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan milli manadyň denominasiýasynyň geçirilmegi döwletiň ykdysady kuwwatyny has-da pugtalandyrdy we ýurtdaky ykdysady ýagdaýa gözgeçilik edilmegine ýardam berdi. 2000-2010-njy ýyllar boýunça Türkmenistanyň esasy durmuş-ykdysady görkezijileriniň ösüşi *1-nji tablisada* görkezilýär.

Tablisada görkezilen maglumatlar 2000–2010-njy ýyllarda Türkmenistanyň esasy durmuş-ykdysady görkezijileriniň ösüşe eýe bolandygyna güwä geçýär. 2000-nji ýyldaky bilen deňeşdireniňde, 2010-njy ýylda düýpli maýa goýumlarynyň möçberi 16,1 esse artdy. Seljerilýän ýyllarda esasy gaznalaryň ulanmaga berlişi 12,1 esse köpeldi.

2000-nji ýyldaky bilen deňeşdirilende, 2010-njy ýylda sarp edilýän harytlaryň öndürilişi 4,2 esse artdy. Şol döwürde ykdysadyýetde işleýänleriň ortaça aýlyk zähmet haky 6,2 esse ýokarlandy we 2010-njy ýylda 742,8 manada barabar boldy.

2000-nji ýyldaky garanynda, 2010-njy ýylda bölekleýin haryt dolanyşygynyň we ilata edilýän tölegli hyzmatlaryň

ösüşü, degişlilikde, 12,1 we 12,6 essä barabar boldy. Şol döwürde daşary söwda dolanyşygy 4,2 esse, şunda eksport –3,9 esse we import – 4,6 esse artdy.

2000–2010-njy ýyllarda Türkmenistanyň esasy durmuş-ykdysady görkezijileri sazlaşykly ýagdaýda ýokarlandy we ýokary ösüş depginleri gazanyldy. Munuň özi ykdysady bazisi (esasy) kemala getirmäge we ýurduň ilatynyň ýaşaýş derejesini has-da gowulandyrmaga mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde, Türkmenistan geosyýasy taýdan amatly ýeri eýeleýär hem-de ýurtda umumy ykdysady görkezijiler sazlaşykly ösdürilýär. Munuň özi ykdysadyýetiň pudaklarynyň çalt depgin bilen ösdürilmegine itergi berýär hem-de dünýä ulgamynda daşary ýurtlaryň köpüsi bilen özara peýdaly, işjeň hyzmatdaşlygyň amala aşyrylmagynyň özeni bolup durýar.

§ 26. Ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzümi

Ykdysadyýetiň düzümi köpugurly düşünje bolup, oňa hojalyk ulgamyň dürli düzüm bölekleriniň mynasybetini görkezýän dürli nukdaýnazarlardan garamak mümkin. Adatça durmuş, pudaklaýyn, üznüksiz önümçilik we sebitleýin düzümler bölünip çykarylýar.

Ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzümi giň manyda jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň ulgamynda aýratyn önümçilik şertleri bilen häsiýetlenýän hem-de giňeldilen üznüksiz önümçilik mahalynda özboluşly wezipäni ýerine ýetirýän hojalyk birlikleriniň hil taýdan birmeňzeş toparlarynyň köplügi bolup durýar.

Milli hojalyk pudaklaryň köp sanlysyndan ybarat çylşyrymly ykdysady ulgamdyr. Şol pudaklar jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň täsiri astynda kesgitlenip, olara öndürilýän önümleriň, peýdalanylýan çig malyň, tehnologik işiň we öndüriji güýçleriň düzüminiň özboluşlylygy mahsusdyr.

Jemgyýetçilik önüminiň emele gelşini, milli girdejiniň döredilişini we jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň häsiýetini nazara almak bilen, milli hojalyk iki sany ýaýrawa, ýagny maddy önümçilige we önümçilik däl ýaýrawa bölünýär. Maddy önümçilik ýaýrawyna maddy nygmatlar döredilýän, hususan, şu pudaklar degişlidir:

1. Senagat

şondan :

Elektrik energetikasy

Ýangyç senagaty

olardan:

nebit çykarýan senagat

nebiti gaýtadan işleýji senagat

gaz senagaty

Maşyn gurluşygy we metal işläp bejeriş

Himiýa senagaty

Gurluşyk materiallary senagaty

Ýeňil senagat

Azyk senagaty

2. Oba hojalygy

3. Ýük daşýan ulaglar

4. Aragatnaşyk (önümçilik pudaklaryna hyzmat etmek boýunça)

5. Gurluşyk

6. Geologiya

7. Söwda

8. Işiň beýleki görnüşleri

Maddy nygmatlar döredilmeýän ähli pudaklar önümçilik däl ýaýrawy emele getirýärler. Olara aşakdakylar degişli:

9. Bilim

10. Ylym we ylmy hyzmatlar

11. Saglygy goraýyş

12. Sport we syýahatçylyk

13. Medeniýet we sungat

14. Sarp ediş bazary we tölegli hyzmatlar
15. Ýaşayyş jaý gurluşygy we jemagat hojalygy
16. Ýolagçy gatnadýan ulaglar
17. Aragatnaşyk (önümçilik däl ýaýrawa we ilata hyzmat etmek boýunça)
18. Karzlaşdyryş we ätiýaçlandyryş
19. Dolandyryş
20. Işiň gaýry görnüşleri.

Ykdysadyýetiň pudaklarynyň şunuň ýaly toparlanýşy oňaýly deňölçeglilikleri, görkezijiler ulgamyny kesgitlemek hem-de jemgyýetçilik önümçiligine pudaklar boýunça baha bermek üçin zerur.

Pudaklaryň şeýle toparlanmagy Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ösüşine esas bolup hyzmat etdi. Şol mynasybetli ýurdumyz milli hojalygyň maddy-önümçilik binýadyny tutmakda uly üstünlikler gazandy. Häzir onuň ykdysady we ylmy-tehniki mümkinçilikleri täze giň möçberli wezipeleri çözmäge esas berýär.

Türkmenistan milli ykdysadyýeti ösdürmegiň esasy ugurlaryny we olary durmuşa geçirmegiň ýollaryny kesgitledi. Olar milli hojalygy durnukly we ilerleýjilikli ösdürmegiň, ylmy-tehniki ilerlemäniň we ykdysadyýeti önjeýli ösüş ýoluna çykarmagyň, ýurduň önümçilik mümkinçiliklerini has rejeli peýdalanmagyň, serişdeleriň ähli görnüşlerini hemme çäreler arkaly tygşytlamagyň we işiň hilini gowulandyrmagyň esasynda ilatyň hal-ýagdaýyny mundan beýläk hem ýokarlandyrmakdan ybaratdyr.

Türkmenistanda Garaşsyzlyk ýyllary içinde uly özgerişler bolup geçdi. Ýurduň ösüşiniň her bir tapgyry durmuş-ykdysady ösüşiň aýratynlyklary, milli hojalygyň islegleri we mümkinçilikleri bilen şertlendirilen anyk wezipeleri öňe sürýär. Bu wezipeleriň çözülmegi diňe bir maddy önümçiligi däl, eýsem önümçilik däl ýaýrawy-da gurşap alýar.

Şeýlelik bilen, milli hojalygyň dürli pudaklarynyň üstünlikli ösmegi ýurduň maddy-önümçilik binýadyny ylmyň

gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmak we innowasion işi çaltlandyrmak, zähmet öndürijiliginiň, önümçiligiň netijeliliginiň ýokarlandyrylmagy arkaly pugtalandyrmakda möhüm ähmiýete eýedir.

§ 27. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň milli toplumyny ösdürmek

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe daşary ykdysady gatnaşyklar işjeň we sazlaşykly ýagdaýda giňelýär. Bu gatnaşyklar ýurdumyzyň milli toplumynyň düzüminiň organiki bölegi bolup durýar. Şoňa görä-de, ýurdumyzyň ykdysady strategiýasy has anyk meseleleri çözmek, hususan-da, maddy önümçilik ulgamynyň ösdürilmegini çaltlandyrmak we ilatyň durmuş hajatlaryny has dolulygyna kanagatlandyrmak üçin, daşary ykdysady gatnaşyklaryň ähmiýetiniň artdyrylmagyna gönükdirildi.

Ýöne XX ýüzylylygyň 80-nji ýyllaryna çenli Türkmenistanyň milli hojalygy çylşyrymly ykdysady ulgam bolup durýardy. Bu ulgam bolsa köp sanly pudaklardan ybaratdy. Olar jemgyýetde zähmetiň bölünişiginiň täsirine görä kesgitlenýärdi we öndürilýän önümleriň, ulanylýan çig malyň, tehnologik amallaryň, öndüriji güýçleriň özboluşlylygy bilen tapawutlanýardy.

Türkmenistan milli hojalygyň maddy-önümçilik bazasyny (binýadyny) döretmekde uly üstünlikleri gazandy. Häzir ýurdumyzda ýokary derejede ösen öndüriji güýçler, kuwwatly we öňdebaryjy senagat, kämil derejede mehanizmleşdirilen oba hojalyk pudagy bar. Indi ýurdumyzyň ykdysady we ylmy-tehniki kuwwaty täze we giň gerimli wezipeleri berjaý etmäge mümkinçilik berýär.

Ösüşiň häzirki tapgyrynda ýurduň ykdysadyýetinde zähmetiň jemgyýetdäki bölünişigi mundan beýläk-de çuňlaşýar we milli hojalygyň gurluşy çylşyrymlaşýar.

Häzirki wagtda Türkmenistanyň göwnejaý derejede ösen önümçilik-hojalyk toplумы bar, bu düzümleriň arasyndaky gatnaşyklaryň we şol düzümleriň her biriniň içinde özara arkalashykly hereket edilmeginiň çylşyrymly ulgamyny emele getirýär. Bu ulgamda ykdysady gatnaşyklar aýgytlaýjy ähmiýete eýedir. Şol gatnaşyklar bolsa, üznüksiz önümçiligiň ähli tapgyrlary, ýagny öndürmek, paýlaşmak, alyş-çalyş etmek we sarp etmek bilen gös-göni baglanyşyklydyr.

Bu özara gatnaşyklarda önümçilige esasy orun degişlidir. Munuň özi maddy nugmatlaryň adamzat jemgyýetiniň ýaşayşynyň we ösüşiniň özenini emele getirmegi bilen şertlendirilendir hem-de jemgyýetçilik önüminiň hereketine badalga berýär. Sarp ediş bolsa, onuň jemleýji tapgyry bolup durýar. Jemgyýetçilik önümi önümçiligi we sarp edişi baglanyşdyrýan düzüme öwrülýär. Şu görkezijini göz önünde tutman, ýurduň milli hojalygyndaky ykdysady ösüşi hemmetaraplaýyn esaslandyrmak asla mümkin däl.

Milli hojalyk – munuň özi çylşyrymly dinamiki (ösyän) ulgamdyr. Ol çäk-önümçilik düzümlerinden, toplumlardan, birleşmelerden we ş.m. ybaratdyr. Şoňa görä-de, toplumlaryň çemeleşmä laýyklykda olara goşmaça ulgamlar hökmünde we özbaşdaklygyna däl-de, bütewi dinamiki ulgamyň düzümleri hökmünde garalmagyny talap edýär. Ykdysady ulgamyň bu düzümleriniň arasyndaky gatnaşyk maddy-tehniki taýdan üpjün etmek, ulag, söwda ýaly goşmaça ulgamlar arkaly amala aşyrylýar.

Şunuň ýaly çemeleşme toplumlaryň düzümlerine dolandyrylýan ykdysadyýetiň organiki bölegi bolup durýan goşmaça ulgamlar hökmünde garamaga hem-de onuň ösüşine «durmuş tapgyryna» mahsus görnüşde we ulgamyň daşyndaky ýagdaýy göz önünde tutmak arkaly çemeleşmäge mümkinçilik berýär. Şunda ahyrky netijeleriň gazanylmagy ugur edinilýär, ahyrky netijeler bolsa, önümleriň aýry-äýry

görnüşleri babatda bildirilýän islegleri kanagatlandyrmakdan ybaratdyr.

Ýurduň milli toplumynyň düzümine önümçilik we önümçilik däl ulgamlar, şeýle hem ýangyç-energetika, maşyn-gurluşyk, himiýa, oba senagat toplumlary we beýlekiler girýär (1-nji şekil).

Ýangyç-energetika toplumy ýurdy ylmy-tehniki we durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek üçin ýangyç-energetiki serişdeler boýunça hajatlaryň kanagatlandyrylmagyny, şeýle hem energiýanyň çeşmeleriniň ähli görnüşlerini ulanmak bilen bagly bolan ýangyç-energetiki meseleleriň çözülmegini üpjün edýär. Ýurduň ýangyç-energetika toplumy elektroenergetikadan we ýangyç senagatyndan, şol sanda gazy, nebiti işläp çykarýan we nebiti gaýtadan işleýän senagatdan ybaratdyr.

Ýangyç-energetika toplumy oba hojalygyny, ýeňil we azyk senagatyny hem-de milli hojalygyň beýleki pudaklaryny elektrik energiýasy we nebiti gaýtadan işlemek arkaly taýýarlanýan önümler bilen üpjün edýär. Ol ýurduň esasy toplumy we gelip gowuşýan walýuta serişdeleriniň çeşmesi bolmagynda galýar. Tebigy gaz, doly arassalanmadyk nebit we nebit önümleri, elektrik energiýasy senagatyň eksportynyň esasy maddalary diýlip hasaplanýar.

Maşyn-gurluşyk toplumy – munuň özi milli hojalygyň dürli pudaklarynda ulanylýan umumy maksatly maşynlaryň we enjamlaryň önümçiligidir. Maşyn-gurluşygy we metaly işläp taýýarlamak ýurdumyzyň şu toplumynyň özenini düzýär. Bu toplum milli hojalygyň dürli pudaklary üçin elektrotehnika senagatynyň dürli görnüşdäki önümlerini, wentilýatorlary, merkezden daşlaşdyrýan sorujylary (nasoslary), nebit önümlerini guýmak üçin enjamlary, garyjy maşynlary, beýleki metal önümleri ödürýär. Maşyn-gurluşygy toplumynda öndürilýän önümleriň birnäçe görnüşleri Türkmenistanyň çäginde daşary iberilýär.

1-nji şekil

Himiýa we nebiti gaýtadan işleýän senagat ýurdumyzyň *himiýa toplumynyň* özenini düzýär. Bu toplum mineral dökünleri, sintetiki ýuwuj serişdeleri we dürli görnüşdäki beýleki himiki materiallary oba hojalygyna, azyk, gön-áýakgap senagatyna we milli hojalygyň beýleki pudaklaryna iberýär.

Himiýa toplumynyň ösüşi öz ýurdumyzdaky çig malla-ryň netijeli ulanylyşmagyna, milli hojalygyň özara baglanyşykly bolan pudaklarynyň wajyp ähmiýetli hajatlarynyň kanagatlandyrylmagyna, şeýle hem Türkmenistanyň eksporta degişli mümkinçilikleriniň diwersifikasiýa edilmegine gönükdirilendir.

Ýurduň obasenagat toplumy (OST) milli hojalygyň özara baglanyşykly bolan pudaklarynyň ulgamy bolup durýar. Olarda oba hojalyk önümlerini öndürmek, aýawly saklamak we gaýtadan işlemek göz önünde tutulýar. Obasenagat toplumy çig maly öndürmek, ony gaýtadan işlemek we taýyn önümi ýerlemek boýunça üznüksiz tehnologik amallaryň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär.

Obasenagat toplumynyň üstünlikli hereket etmegi üçin, onuň ähli pudaklarynyň kadalaşdyrylan ýagdaýda ösüş gazanmagy üpjün edilmelidir. Şunda pudaklaryň arasyndaky ykdysady gatnaşyklaryň kämilleşdirilmegine, oba hojalyk önümleriniň öndürilişini artdyrmak üçin pudaklaryň özara takyk hereket etmeginiň üpjün edilmegine aýratyn üns berilmelidir.

Obasenagat toplumynyň üstünlikli hereket etmegi ony bütewi ulgam hökmünde dolandyrmak boýunça pudaklaýyn we çäkleýin ýörelgeleriň rejeli utgaşdyrylmagyna (onuň guramaçylyk düzüminiň ýönekeýleşdirilmegine, dolandyryş boýunça jogapkärçiligiň güýçlendirilmegine), artykmaç we biri-biriniň hereketlerini gaýtalaýan düzümleriň aradan aýrylmagyna; oba hojalyk we beýleki kärhanalaryň, şeýle hem onuň edaralarynyň işiniň netijeliligini artdyrmagyň wajyp şerti hökmünde ylmy-tehniki taýdan gazanylanlaryň tejribä ornaşdyrylmagy ugrunda tagallalaryň jebisleşdirilmegine; hojalygy ýöretmegiň kämil usullarynyň ulanylyşmagynyň üpjün edilmegine, ýerlerden, önümçilik kuwwatlyklaryndan, maddy we maliýe serişdelerinden, bar bolan mümkinçiliklerden göwnējaý peýdalanylyşmagyna ýardam berýär.

Ýurduň obasenagat toplumyny kemala getirmek oba hojalygyny mundan beýläk-de ösdürmegiň möhüm ähmiýetli ugry bolup durýar, bu ugur önümçiligiň umumylaşdyrylmagyna ýardam edýär.

Gurluşyk toplumy. Onuň maksady we wezipesi esasy önümçilik we önümçilige degişli bolmadyk gaznalaryň ulanmaga berilmegini üpjün etmekden ybaratdyr. Bu toplum gurluşyk materiallary senagatyndan we gurluşyk ulgamyň özünden ybaratdyr hem-de oba hojalygyna, azyk senagatyna we milli hojalygyň beýleki pudaklaryna aýna we farfor-faýans senagatynyň önümlerini, beýleki gurluşyk materiallaryny, sementi, diwarlary gurmak üçin niýetlenen materiallary we çerepisany iberýär.

Ulag toplumy. Onuň maksady we wezipesi milli hojalygyň ýükleri daşamak we ýolagçylary gatnatmak boýunça hajatlaryny kanagatlandyrmakdan ybaratdyr. Ýurduň ulag toplumy aralyk we ahyrky önümleriň daşalmagyny, şeýle hem ýolagçylaryň gatnadylmagyny üpjün edýär.

Toplumlaryň toparlara bölünişi geljegi bar bolan toplumlaýyn maksatnamalary işläp düzmäge, olary belli maksatnamalaýyn ýörite ugur nukdaýnazardan amala aşyrmaga mümkinçilik berýär.

Toplumlaýyn maksatnama çeşmeleri, ýerine ýetirijiler we möhletler bilen baglanyşykly bolan esasy maksady durmuşa geçirmäge gönükdirilen ykdysady, guramaçylyk, tehnologik we durmuş çäreleriň ulgamydyr. Toplumlaýyn maksatnamalary işläp düzmek we durmuşa geçirmek ýokary gutarnykly netijelere ýetmäge, milli önümçiligiň netijeliligini artdyrmaga gönükdirilendir.

Türkmenistanyň milli toplumynyň esasy senagatdan we oba hojalykdan ybaratdyr. Önümçiligiň şu pudaklary önümçilik toplumynyň özüne mahsus bolan aýratynlygynyň kuwaty bilen ýurdumyzyň milli toplumynda önümleriň zerur görnüşleriniň esasy öndürijileri bolup durýarlar (*2-nji tablisa*).

**Türkmenistanda önümleriň zerur
görnüşleriniň öndürilişi**

Önümleriň görnüşleri	Ýyllar				
	2000	2005	2008	2009	2010
Elektrik energiýasy, mln. kWt. - s	9943	12937	15724	16421	16848
Tebigy gaz, mlrd. kub.m	47,2	63,0	70,5	40,3	47,0
Nebit (şol sanda gaz kondensaty), müň t	7181	9515	10283	9560	9826
Mineral dökün (şertli birlik), müň t	99,9	190,7	233,1	240,6	233,6
Pagta süýümi, müň t	235,1	217,5	297,5	297,5	336,4
Nah matalar, mln. kW.m	55,1	158,0	173,9	154,5	145,0
Jorap önümleri, mln. jübüt	11,4	10,3	9,2	9,8	11,9
Dokma önümleri, mln. sany	19,4	28,7	20,7	17,3	14,8
Deri aýakgaby, mln. jübüt	0,6	0,4	0,4	0,4	0,3
Çörek we çörek önümleri, müň t	691,5	1127,6	849,2	848,8	874,7
Süýji önümleri, müň t	16,4	27,8	30,2	29,5	34,2
Ösümlük ýagy, müň t	48,5	53,5	74,2	77,0	92,5
Çeşmeler: (46, 31-36 s.); (49, 30-36 s.).					

Görkezilen maglumatlar seljerilýän ýyllarda Türkmenistanda önümiň has möhüm görnüşlerini öndürmekde ep-esli öňegidişlikleriň bolup geçendigine şaýatlyk edýär. 2000–2010-njy ýyllarda (jorap önümlerinden başga) önümiň wajyp görnüşleriniň: elektrik energiýasynyň, gazyň, nebitiň, mineral dökünleriň, pagta süýüminiň, nah matanyň, çöregiň we çörek önümleriň, süýji önümleriň we ösümlük ýagynyň öndürilişiniň ösüş depgininiň artandygyny bellemek gerek. Türkmenistanda önümiň has möhüm görnüşlerini öndürmekde ýokary ösüş depginleri ykdysady

ösüşini has-da çaltlandyrmagyň, şeýle hem önümçiligiň serişdelerini we sarp edilýän önümleriň öndürýän pudaklary döwrebaplaşdyrmagyň hasabyna gazanyldy.

Şeýlelikde Türkmenistanyň milli toplumynyň rejeli düzümleriniň döredilmegi garaşsyz döwletiň ykdysady taýdan özbaşdaklygyny we howpsuzlygyny üpjün içeri we daşary syýasatyň esasy maksatlaryna ýetmek üçin öňünden oňaly şertleri döredýär.

SORAGLAR WE ÝUMUŞ:

1. Garaşsyz we Bitarap Türkmenistanyň ösüşiniň nähili aýratynlyklary bar?
2. Türkmenistanyň ösüşiniň haýsy durmuş-ykdysady görkezijiler bilen kesgitlenýär?
3. Milli hojalyk näme?
4. Maddy önümçilige haýsy pudaklar degişli?
5. Maddy däl ulgamyň düzümine haýsy pudaklar degişli?
6. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň milli toplumynyň ösüşiniň barada gürrüň beriň.

VII. Milli hojalyk we onuň görkezijileri

§ 28. Türkmenistanyň milli hojalygynyň ösüşini

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň öňe süren «Döwlet adam üçindir!» diýen ýörelgesinden ugur alnyp, ýurdumyzyň her bir raýatynyň durmuşyny gowulandyrmaga gönükdirilen syýasy, ykdysady, durmuş we medeni özgertmeler amala aşyrylýar.

Türkmenistan, sebitdäki döwletlerden tapawutlylykda, özboluşly tebigy-ykdysady we geosyýasy ýagdaýa eýe. Um-

masyz baý ýerasty we ýerüsti çig mal çeşmelerine eýe bolan Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan özboluşly geosyýasy zolakda ýerleşmek bilen, içeri we daşary syýasatyny öz milli ruhuna laýyklykda özbaşdak amala aşyrýar.

Özüniň dörän gününden häzirkiki zaman dünýäsi üçin örän wajyp parahatçylygyň, sahawatyň, dostlugyň, hyzmatdaşlygyň ýörelgelerine ygrarly we ony öz içeri hem-de daşary syýasatlarynda baş ýörelge hökmünde kabul eden Türkmenistan halkara hukuk kada-kanunlaryna doly gabat gelýän ynsanperwerlikli Konstitusiýasyny kabul etdi. Bu Baş Kanunymyz türkmeniň milli aýratynlyklary, onuň özboluşly jemgyýetiniň hukuk kada-kanunlary esaslandyrylan Konstitusiýadyr. Oňa şu gün Garaşsyzlygyň, Bitaraplygyň, demokratiýanyň, dünýewi garaýyşlaryň, aýratyn-da, ylalaşygyň, duýgudaşlygyň, jebisligiň, galkynyşyň, bitewiligiň, erkinligiň, netijeli zähmet ugrundaky göreşiň aýdyň kepilidir diýilse, dogry bolar.

Ýurdumyzyň bazar ykdysadyýetiniň önünde şunuň ýaly belli bir maksada gönükdirilen meseläniň goýulmagy birnäçe wezipäniň çözülmegini talap edýär: bu wezipeler kanunçylyk namalarynyň birgidenini işläp taýýarlamakdan, durnuklylyk we bazar ykdysadyýetine geçiş wezipesini çözmekden, düzgünleşdiriji ulgamy döretmekden we ony netijeli peýdalanmakdan, ilatyň durmuş goraglylygyny üpjün etmegiň anyk ulgamyny işläp taýýarlamakdan, zähmetiň medeniýetini we düzgün-nyzamyny ýokarlandyrmakdan, önüm öndürmegi we ýerleşdirmegi guramagyň ýokary derejesini üpjün etmekden, zähmetiň pudaklaýyn bölünişiniň deňagramlygyny göwnejaý ýola goýmakdan ybaratdyr.

Ilatynyň ýaşayş derejesini dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine çenli ýokarlandyrmaga we eşretli durmuşyny üpjün etmäge Türkmenistanda kuwwatly ykdysady, tebigy we aň-bilim mümkinçilikler bar. Onuň esasynda gadymy taryhy döwürlerde kemala gelen we durmuş tejribesinden

ymykly geçen milli häsiýetli we aýratynlykly döwlet gurluşy durýar. Onuň hem iň gymmatly hazynasy adam we onuň mertebesini goramak bolup durýar.

Milli ykdysadyýet – bu haýsy hem bolsa bir döwletiň içinde amala aşyrylýan ykdysadyýetdir. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ösüşini gazanmak üçin:

- ykdysadyýetiň ösüş depginini ýyl-ýyldan artdyrmaly;
- çig mal önümleri gaýtdan işläp, taýýar önüm öndürmeli;
- täze iş orunlary emele getirmeli;
- harytlaryň sanyny we hilini artdyrmaly;
- puluň hümmetini ýokarlandyrmaly.

Türkmenistany ösdürmegiň maksady ilatyň jan başyna düşýän hasap boýunça jemi önümiň öndürilişini artdyrmakdan, ýagny hakyky önümi köpeltmekden ybaratdyr. Munuň özi, elbetde, halkyň ýaşayyş derejesiniň ýokarlanmagyna, maddy önümleriň artmagyna getirer we harajatlary azaltmak ýörelgelerine laýyk geler. Bu bolsa täze islegleri kanagatlandyrmaga, ýurduň içinde-de, halkara derejesinde-de durmuş-ykdysady meseleleri göwnējaý çözmäge ýardam eder.

Milli ykdysadyýetiň häzirkiz zamandaky ösüş derejesi, onuň geriminiň giňelmegi dolandyryş edaralarynyň hojalygy guraýyş işiniň ýaýbaňlandyrylmagyny, olaryň wezipeleriniň giňelmegini, olar tarapyndan dolandyryşyň täze usullarynyň ulanylmagyny göz önünde tutýar. Bu möhüm oňyn meýiller ol ýa-da başga bir görnüşde ýurduň ykdysadyýetiniň ähli ýaýrawlarynda ýüze çykýar.

Milli ykdysadyýetiň emele gelen düzümi we dolandyryşyň döp bolup gelyän görnüşleri häzirkiz zaman ykdysady hadysalaryna doly gabat gelmeýär, jemgyýetiň täze durmuş isleglerini kanagatlandyрмаýar. Ykdysadyýetiň ähli düzüm birlikleriniň kadaly işlemegini üpjün etmek üçin ylmyň we tehnikanyň gazananlaryny, şonuň ýaly-da durmuş-ykdysady mehanizmdäki düzümleýin ilerlemeler babatyndaky top-

lanan tejribäni peýdalanmak arkaly dolandyryşyň bar bolan usullarynyň we serişdeleriniň kämilleşdirilmegi zerurdyr.

Dolandyryşyň düzümi diňe bir innowasion hadysalar we önümçiligiň ugry bilen däl, eýsem hojalygyň ölçegi, esasy serişdeler bilen abzallaşdyrylyş derejesi, kärhanalaryň ýöriteleşmesi we önümçiligiň bir ýere jemlenmegi, çig mal binýadynyň, önümçilik kuwwatynyň derejesi, zähmet reurslary bilen üpjünçilik, önümçiligi dolandyrmagyň pudaklaýyn aýratynlyklary ýaly ençeme alamatlar bilen kesgitlenýär. Bu alamatlar dolandyryşyň guramaçylyk düzümi esaslandyrylanda anyk mazmuna eýe bolýar.

Ýurduň durmuş-ykdysady ösüşiniň ugurlaryny beýan edýän ähli maksatnamalaýyn resminamalarda diýen ýaly milli ykdysadyýeti düzüm taýdan üýtgedip gurmak meselesiniň göni daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek arkaly çözümegi göz önünde tutulýar. Daşary ýurt maýa goýujylary üçin öndebaryjy daşary ýurt tehnikasyny we tehnologiýalaryny, dolandyryş tejribesini milli ykdysadyýetde peýdalanmak üçin ykdysady şertler döredilýär. Daşary ýurtly hyzmatdaşlaryň bähbitleriniň goralmagy kanun tarapyndan kepillendirilendir.

Düzümleýin ilerlemeleri göz önünde tutýan maýanyň ugry, ozaly bilen, jemgyýetiň ahyrky isleglerini kanagatlandyryan (obasenagat toplumu, ýeňil senagat we ş.m.) hem-de şolaryň kadaly işlemegine şert döredýän (ýangyç-energetika toplumu, gurluşyk materiallary senagaty we ş.m.) pudaklara gönükdirilmelidir. Obasenagat toplumynyň guramaçylyk düzüminiň kämilleşdirilmegi aýratyn möhüm bolup durýar. Onuň düzümünde daýhan birleşikleri, daýhan hojalyklary, kooperatiwler, kiçi we orta hususy kärhanalar ýaly täze guramaçylyk birlikleri ýüze çykýar.

Häzirki wagtda dolandyryşyň guramaçylyk görnüşlerinde düýpli ilerlemeler bolup geçýär. Döwlet kärhanalary bilen bir hatarda, dürli konsernler, assosiasiýalar, konsorsium-

lar, paýdarlar jemgyýetleri döredilýär. Dolandyryşyň täze guramaçylyk görnüşleriniň berkarar bolmagynda eýeçiligiň köp dürli görnüşleriniň mümkinçiliklerini peýdalanmak uly ähmiýete eýe bolýar. Hut şunda hem bazar mehanizminiň ähli bölekleriniň özara jebis baglanyşygy ýüze çykýar.

§29. Ykdysady ösüş we onuň ugurlary

Häzirki döwürde milli ykdysadyýetimiziň hemme pudaklarynda gyradeň ýokary ösüş derejesi saklanylýar. Bu ösüşleri gazanmakda hem yzygiderli berkitmekde baý tebigy gorlara, işjeňligi barha artýan maýa goýum işiniň netijeliligine, çig mal pudagyna degişli bolmadyk ulgamlaryň depginli ösdürilmegine, iri möçberli daşary ýurt maýa goýum serişdeleriniň çekilmegine, ýurtda maliýe we durmuş durnuklylygyny saklamaga, milli puluň hümmetiniň durnukly bolmagyny üpjün etmäge aýratyn orun berilýär.

Döwletiň ykdysady syýasatynyň esasy maksatlary:

1. Ykdysadyýetiň ösüşini gazanmak.
2. Ilaty iş bilen üpjün etmek.
3. Puluň hümmetsizligini peseltmek.

Ykdysady ösüş her bir jemgyýet üçin derwaýys meseledir. Sebäbi ol jemgyýetçilik gurluşyna garamazdan, halkyň durmuş-ykdysady ýagdaýyna täsir edýär. Ykdysady ösüş bu ýurduň güllemeginiň şertidir.

Ykdysady ösüş – bu jemgyýetçilik önüminiň mukdar taýdan köpelmegi we hil taýdan kämilleşmegidir.

Ykdysady ösüşi gazanmak üçin ýurtda elmydama ykdysadyýete üns bermeli we ýüze çykýan meselelerini wagtynda çözmeli. Ykdysady ösüşi gazanmak üçin iki ýol: *ekstensiw* we *intensiw* ýollar bar.

Önümçiligiň ösüşi onuň şertleriniň mukdar taýdan artyrylmagy esasynda amala aşyrylsa, oňa ykdysady ösüşiň *ekstensiw* ýoly diýilýär. Onda ösüşiň şertleriniň tehniki

derejesi öňküligine galýar. Mysal üçin, önümçiligiň ösüşi işgärleriň sanynyň köpeldilmeginiň hasabyna, çig malyň, materiallaryň, energetiki serişdeleriň dolanyşyga goşmaça girizilmeginiň, täze gurluşygyň hasabyna alnyp barylýsa, onda bu ösüşiň ekstensiw ýa-da köp harajatly ýoludyr.

Ekstensiw ösüşiň oňaýly taraplary bardyr. Eger-de önümçiligi giňeltmegiň şertleri ýeterlik bolsa, onda ekstensiw ösüşi ýeňil amala aşyrmak mümkin. Ekstensiw ösüş tebigy resurslaryň çalt özleşdirilmegine, ilatyň iş bilen üpjünçiligini gowulandyrylmagyna amatly şertleri döredýär.

Emma ekstensiw ösüş ýolunyň oňasyz taraplary hem bardyr. Ol tehniki durgunlyga, köp harajatlylyga alyp barýar. Tebigy baýlyklaryň möçberiniň, zähmet serişdeleriniň köpeltmegiň mümkinçilikleriniň çäkliligi sebäpli ekstensiw ösüş ýoly, belli bir derejede, amatsyzdyr.

Eger-de öndürilýän önümleriň möçberiniň artdyrylmagy önümçilik şertleriniň mukdar taýdan däl-de, olaryň hili taýdan kämilleşdirilmeginiň netijesinde gazanylýan bolsa, onda bu ykdysady ösüşiň *intensiw* ýoly bolýar. Intensiw ösüş önümçilik şertleriniň peýdalanylyşyny gowulandyrmagyň hasabyna hem bolup biler. Ol has kämil zähmet serişdeleriniň peýdalanylmagyny we zähmet predmetleriniň tygşytly ulanylmagyny, işgäriň hünäriň ýokarlandyrylmagyny hem-de bar bolan önümçilik kuwatlyklarynyň peýdalanylyşynyň gowulandyrylmagyny göz önünde tutýar.

Ykdysady ösüşiň iki ýoly-da özara baglanyşyklydyr. Hakyky (real) ykdysady durmuşda ekstensiw ýa-da intensiw ösüş ýollary ýeke-täk arassa görnüşinde duş gelmeýär. Olar hemişe özara utgaşykly amala aşyrylýar. Emma jemgyýetçilik önümçiliginiň ösüşiniň belli-belli döwründe intensiw ýa-da ekstensiw ugur agdyklyk edýär. Ykdysadyýeti intensiw usula geçirmek wajyp meseleleriň biridir. Munuň özi islendik jemgyýet üçin kanunalaýyk ýagdaýdyr.

Şeýlelikde, ykdysady ösüşi gazanmak üçin ýurtda elmydama ykdysadyýete üns bermek we onuň ýüze çykýan meselelerini wagtynda çözmek zerur bolup durýar.

Ykdysady ösüşiň depginine täsir edýän şertler bar. Olar:

- tebigy serişdeler;
- zähmet serişdeleri;
- maýa goýumlar;
- innowasiýalar;
- ykdysadyýetiň düzümi;
- jemi hyrydarlyk;
- ykdysady ulgamyň gurluşy;
- durmuş-syýasy şertler.

Ykdysadyýet çökgünlik ýagdaýa düşende ýurduň içinde işsizlik we puluň hümmetsizlenmegi ýagdaýlary ýüze çykýar.

Işsizlik – bu durmuş-ykdysady hadysadyr. Bu ýagdaý-da jemgyýetde zähmete ukyply ilatyň bir bölegi ulanylman galýar.

Işsiz adam – zähmete ukyply, emma özüne bagly bolmadyk sebäplere görä işini ýitiren ýa-da iş gözläp ýören adama diýilýar.

Ykdysadyýetde işsizligiň zyýanyny kesgitleýän ýörite ykdysady kanun hereket edýär. «Oýkeniň kanuny» – bu kanun boýunça işsizlik öz kadasyndan 1 % artsa, onda ykdysady ösüş 2,5-3 % peselýär. Ol ykdysadyýetiň ösüşini seljermek üçin ulanylýar.

Işsizligiň şu görnüşleri tapawutlandyrylýar:

- siklleýin (tapgyrлаýyn) häsiýetdäki işsizlik – önümçilik pese düşüp, iş orunlaryna ýerleşmäge isleg bildirýänleriň sanynyň iş orunlarynyň sanyndan köp bolan mahalynda ýüze çykýar;
- friksion (üýtgeýän) işsizlik işgärleriň sebitler boýunça, şonuň ýaly-da käri we ýaşy bilen baglylykda, bir ýerden başga ýere geçmegi (ýaşaýan ýeriniň üýtgeme-

gi, täze hünär almagy, okamagy, çagasyna seretmegi we ş.m.) bilen baglanyşyklydyr;

- düzümleýin işsizlik – işe ukyply ilatyň bir böleginiň önümçiligiň düzüminiň üýtgedilmegi, täze hünär almak zerurlygy bilen baglylykda işini wagtlaýyn ýitirmegi;
- ykdysadyýetiň ýagdaýy zerarly ýüze çykýan işsizlik ykdysadyýetdäki umumy pese gaçyş bilen baglylykda iş tapmak mümkinçiliginiň bolmazlygy zerarly ýüze çykýar.

Işsizligiň görkezijileri:

- işsizlik derejesi – işsizleriň sanynyň işçi güýjüniň sanyna bolan göterim hasabyndaky gatnaşygy;
- işsizligiň dowamlylygy.

Işsizligiň durmuş-ykdysady netijesi:

- ykdysady ýitgiler we jemi içerki önümiň ösüş derejesiniň peselmegi;
- adamlaryň girdejileriniň we ýaşaýyş derejesiniň aşak düşmegi;
- işsizlik uzaga çeken mahalynda işgärleriň hünär ukyplarynyň kütelmegi.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanda goşmaça iş ýerlerini döretmek maksady bilen, milli ykdysadyýeti has hem ösdürmek üçin, ilatyň milli harytlara bolan isleglerini kanagatlandyrmak üçin ýurtda giňden kiçi we orta telekeçiligi ösdürmäge ýardam berilýär. Türkmenistanda telekeçilik işi we onuň guramaçylyk-hukuklarynyň kadalary düzüldi. Ýagny, «Telekeçilik işi hakynda», «Eýeçilik hakynda», «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň Kanunlary kabul edildi.

Telekeçilik – raýatlaryň peýda almak maksady bilen harytlary öndürmek we ýerleşdirmek, hyzmatlary ýerine ýetirmek boýunça alyp barýan hususy işidir. Kärendeçi, işçi, dolandyryjy, kärhananyň eýesi we ş.m. telekeçi bolup bilýär.

Telekeçilik işi bilen serişdeleriň eýesiniň özi ýa-da başga bir ygtyýar berlen adam meşgullanýar.

Telekeçiniň esasy alamatlary:

- ykdysady özbaşdaklyk;
- özüni ödeýjilik we peýdalylyk;
- özüni maliýeleşdirmek;
- maddy taýdan gyzyklandyrmak;
- ykdysady jogapkärçilik;
- pul bilen gözegçilik etmek.

Türkmenistanda telekeçiligiň aýratynlygy. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanda telekeçiligi ösdürmek meselelerine uly ähmiýet berilýär. Telekeçiligi ösdürmegiň ygtybarly usullarynyň biri erkin ykdysady zolaklary döretmekdir. 1992-nji ýylyň dekabrynda Türkmenistanyň Halk maslahatynyň çözgüdi boýunça erkin ykdysady zolaklaryň (EYZ) ýedisiniň döredilýändigini yglan edildi.

Bir ýyla golaý wagtdan soňra, 1993-nji ýylyň oktýabrynda «Erkin telekeçiligiň ykdysady zolaklary hakynda» Türkmenistanyň Kanuny kabul edildi. Onda erkin ykdysady zolaklary döretmegiň we olaryň hereket etmeginiň ykdysady-hukuk esaslary kesgitlenildi.

Bu erkin ykdysady zolaklarda telekeçilige we daşary ýurt maýasyny çekmeklige giň ýol açylýar. Olarda dürli görnüşdäki kärhanalary açmaga rugsat berilýär. Ol kärhanalar Türkmenistanyň Kanunlary tarapyndan gada-gan edilmedik islendik dürli görnüşdäki hojalyk işleri bilen meşgul bolmaga haklydyr. Işiň tiz ýola düşüp gitmegi üçin kärhanalary açmakda, olaryň hojalyk işlerini amala aşyrmakda döwlet tarapyndan ýeňillikler göz önüne tutulýar. Bu zolaklarda daşary ýurt maýa goýumlara kärhanalaryny gurmakda mümkinçilik döredilýär. Kärhanalar, telekeçiler suwy, togy, gazy ýeňillikli bahadan satyn alýarlar. Üç ýylyň dowamynda olar girdeji salgydyndan boşadylýarlar.

Türkmenistanda 10 sany erkin ykdysady zolak döredildi.

1. Aşgabat – Abadan;
2. Mary – Baýramaly;
3. Hazar – Ekerem;
4. Türkmenabat – Seýdi;
5. Baharly – Serdar;
6. Aşgabat – Änew;
7. Daşoguz – Aeroport;
8. «Güneşli Türkmenistan»;
9. Sarahs;
10. Aşgabat-Aeroport.

Erkin ykdysady zolaklardaky işleriň esasy ugurlary: sarp edilýän harytlary (dokma önümlerini); gurluşyk materiallaryny we durmuşda ulanylýan himiki önümleri işläp taýýarlamakdan; oba hojalyk önümlerini öndürmekden we gaýtadan işlemekden; gurluşyga degişli hyzmatlary berjaý etmekden we söwdany amala aşyrmakdan ybaratdyr. Döwleti ykdysady taýdan ösdürmekde erkin ykdysady zolaklar örän uly ähmiýete eýedir. Şunda ýerli ilatyň iş bilen üpjünçiliginiň derejesi ýokarlanýar we daş-töwerekdäki ýerleriň durmuş-ykdysady ýagdaýy gowulanýar.

§ 30. Makroykdysady görkezijiler

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýadawsyz tagallalary netijesinde ýurdumyzyň milli ykdysadyýetiniň hemme pudaklary uly depgin bilen ynamly ösýär. Gazanylýan ynamly ösüşleriň sarsmaz binýadynda üstünlikli amala aşyrylýan ykdysady syýasat durýar. Bu syýasatyň ýakyn geljek döwre bellenen möhüm wezipeleriniň hatarynda ýurdumyzy önümleriň ýokary hili bilen tapawutlanýan, ykdysadyýeti depginli ösýän we ynamly belent sepgitler bilen häsiýetlendirilýän döwletleriň hataryna goşmak, milli haryt öndürijilerimiziň

sarp ediş bazarlaryndaky bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak, ykdysady ulgamy düýpli döwrebaplaşdyrmak hem-de maýa goýum işini has-da işjeňleşdirmek, ösüşiň çig mal görnüşinden senagat-innowasiýa ugruna tapgyr-laýyn geçmekligi üpjün etmek, Türkmenistanyň bütindün-ýä ykdysady gatnaşyklar ulgamyna has çuň we ynamly aralaşmagyny gazanmak bilen bagly meseleler goýlandyr.

Döwlet derejesinde bellenilen we rowaçlyk bilen amala aşyrylýan bu syýasatyň netijesinde soňky 5 ýylyň içinde ýurdumyzda öndürilýän jemi içerki önümiň göwrümi iki esse artdy. Şol döwürde onuň durnukly ýyllyk ösüşiniň görkezijisi 110% derejesinde ýokary boldy. Hatda bütindünýä maliýe-ykdysady çökgünlik möwç alan 2009-njy ýylda-da bu görkeziji 106,1% derejesinde saklandy.

Ykdysady seljermede örän giň iki görkeziji ulanylýar: jemi önüm we milli girdeji. Jemi önüm iki görnüşde bolýar: *jemi içerki önüm we jemi milli önüm*. Olaryň ikisi hem hojalygyň iki sferasynyň, ýagny maddy önümçiligiň we hyzmatlaryň (maddy däl) iş netijesidir. Olaryň ikisi hem ykdysadyýetde bir ýylyň (çärýek, aý) dowamynda harytlaryň we hyzmatlaryň ahyrky önümçiliginiň göwrüminiň gymmat görnüşinde kesgitlenilmegidir. Bu görkezijilere, häzirki (hereket edýän) bahalarda hasaplanylsa – *nominal JMÖ*, eger üýtgemeyän bahalarda (ýagny haýsy-da bolsa bir (esasy) ýylda deňeşdirme nyrhlarda) hasaplanylsa – *real JMÖ* diýilýär.

Umumy milli önümiň we umumy içerki önümiň tapawudy şeýledir:

Jemi içerki önüm – ýurduň içinde maddy önümçilikde we hyzmatlar sferasynda öndürilen önümiň gymmatlaryň jemidir. Olar ýurtda ýerleşýän kärhananyň we daşary ýurtlara degişli kärhanalar bolsa-da onuň öndürýän önümi şu ýurduňky hasaplanýar.

Jemi milli önüm – bu milli kärhanalaryň, nirede (öz ýurdumyzda ýa-da daşary ýurtda) ýerleşenligine garamaz-

dan, maddy we maddy däl ýaýrawynda hemme öndürilen önümlerdir.

Şeýlelikde, jemi milli önüm jemi içerki önümden girdejileriniň jemi bilen tapawutlanýar. Ýagny, işgärleriň girdejlери, renta girdejisi, karz göterimi, kärhananyň peýdasy. Bu görkeziji şu ýurduň serişdeleri daşary ýurtda ulanylanda alynýan girdejiden biziň ýurdumyzda şeýle gymmatlyklary öndüren daşary ýurtlaryň girdejileriniň aýrylmagydyr. Bu iki görkezijiniň tapawudy gaty bir uly däl, bary ýogy+1%.

Jemi içerki önüm we jemi milli önüm hasaplananda esasy talap: bir ýylyň dowamynda öndürilen harytlar we hyzmatlar diňe bir gezek hasaba alynmagydyr. Ýagny diňe ahyrky önüm hasaba alynmalydyr. Aralyk önüm hasaba alynmaly däl. Sebäbi, olary satyn alyp, birnäçe gezek satyp bolýar.

Ahyrky önüm – bu sarp edijileriň ýa-da alyjylaryň harytlary we hyzmatlary birnäçe gezek satmak üçin däl-de, diňe ahyrky gezek ulanmak üçin alýan harytlarydyr.

Goşulan gymmat – bu kärhanada önümçilikde döredilen gymmatdyr we anyk önüm döretmekde kärhananyň hakyky goşandydyr. Ýagny iş haky, peýda we amortizasiýadyr. Başgaça aýdylanda, goşulan gymmat – bu kärhananyň umumy önüminden gündelik material çykdajylaryň aýrylmagydyr, ýöne amortizasiýanyň goşulmagydyr.

Şeýlelikde, jemi içerki önüm ýa-da jemi milli önüm şu üç usullaryň biri boýunça hasaplanyp bilner, ýagny :

- milli ykdysadyýetiň pudaklaryndaky döredilen goşulan ýa-da artdyrylan gymmatlar (jemi içerki önüm önümçilik ýa-da pudaklar boýunça);
- gerekli (şu) ýyldaky umumy öndürilen önümi satyn almak üçin çykdajylar (jemi içerki önüm çykdajylar boýunça);
- gerekli (şu) ýylda hemme öndürilen önümden alynýan girdejiler (jemi içerki önüm girdejiler boýunça).

1) *Jemi içerki önümiň pudaklar boýunça hasaplanylşy.*

Şu usul boýunça jemi içerki önüm hasaplanylanda, aýry-aýry pudaklaryň şu önümi öndürmekde gatnaşygy we tutýan orny anyklanylýar. Ýurtda geçirilýän ykdysady we, aýratyn-da, düzüm syýasatynyň aýratynlygyny görkezilýär.

2) *Jemi içerki önümiň çykdaýylary boýunça hasaplanylşy.*

Ikinji usul şu maddalary öz içine alýar:

- Ahyrky sarp ediş çykdaýylary. Bularyň düzümine gündelik we uzak möhletde ulanylýan harytlar, hyzmatlara edilýän çykdaýylar we ş.m.
- Döwlet dolandyryş edaralarynyň ahyrky çykdaýylary. Bu kärhananyň önümini satyn almak üçin döwlet çykdaýylary we döwlete gerek serişdeleri satyn almakdyr. Bu çykdaýylaryň jemi döwletiň gullukçylaryna iş hakyny tölemedi, harytlary we hyzmatlary satyn almagy we ş.m. aňladýar.
- Umumy düýpli maýa goýumlary, jemi maýa toplaýşy we maddy dolanyşyk gaznalarynyň üýtgemegi. Bulara degişlidir: a) esasy gaznalara düýpli maýa goýumlary, ýagny maşyn we enjamlary satyn almaga, gurluşyga; b) maddy dolanyşyk serişdeleriniň ösmegi (kemelmeği), ýagny taýýar önümiň, ýangyjyň, materiallaryň, çig mallaryň, gurlaryň üýtgemegi.
- Eksportyň we importyň saldosity (jemi içerki önümiň bir bölegi daşary ýurda ugradylýar, beýleki tarapdan ýurduň serişdeleriniň bir bölegi daşary ýurtdan harytlary we hyzmatlary satyn almaga sarp edilýär).

$$JIÖ = C + I + G + X_n$$

$$JIÖ = C + S$$

C – sarp ediş; I – maýa goýum; G – çykdaýylar; X_n – arassa eksport; S – süýşürintgi.

Üçünji usula laýyklykda statistika şeýle soraga jogap alýar: bir ýylda döredilen jemi önüm öý hojalygyna we ykdysady serişdeleriň eýelerine näme bolup gowuşýar?

Şeýlelikde, jemi içerki önüm, jemi milli önüm şu usul boýunça şeýle maddalary öz içine alýar:

1. Işgärleriň iş haky.
2. Kärhanalaryň peýdasy.
3. Ýekebara we maşgala eýeçiligindäki kärhananyň girdejileri.
4. Renta tölegleri.
5. Karz göterimi.
6. Amortizasiýa tölegleri.

$J\dot{I}\ddot{O} = W + R + P + I + T + A$ – milli girdeýji

W – iş haky, R – renta, P – peýda, I – göterim, T – salgyt, A – amortizasiýa.

SORAGLAR:

1. Ykdysady ösüş näme?
2. Ykdysady ösüşiň nähili şertleri bar?
3. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe milli ykdysadyýetiň ösüşini gazanmak üçin haýsy şertler gerek?
4. Türkmenistanda telekeçiligiň ösüşiniň nähili aýratynlygy bar?
5. Milli hojalygyň ösüşi haýsy makroykdysady görkezijiler bilen kesgitlenýär?

VIII. Türkmenistanyň daşary ykdysady aragatnaşyklary

§31. Daşary ykdysady aragatnaşyklaryň geografiki ugurlary

Garasşyzyk ýyllarynda Türkmenistan daşary döwletler bilen halkara ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça uly üstünlikleri gazanmagy başardy. Berkarar döwletimiziň

bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň daşary ykdysady gatnaşyklary ösüşiň täze tapgyryna geçdi. Munuň özi şol gatnaşyklaryň dürli görnüşlerde, giň gerimde we ýokary depginde ösdürilmegi bilen häsiýetlendirilýär.

Daşary ykdysady ulgamda amala aşyrylýan özgertmeler, ilkinji nobatda, Türkmenistanyň zähmetiň halkara bölünişiginiň ulgamyna has netijeli goşulyşmagyna hem-de daşary ýurtlar bilen esaslandyrylan söwda-ykdysady gatnaşyklarynyň ýola goýulmagyna gönükdirildi.

Türkmenistanyň dünýäniň ykdysady giňişligine goşulyşmagyny çuňlaşdyrmak üçin esas bolup hyzmat edýän durnukly we özara peýdaly söwda gatnaşyklary ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň zygiderli ýagdaýda ösdürmegiň esasy şerti bolup durýar.

Türkmenistan Ýewropany Merkezi Aziýa, Hytaý, Ýaponiýa bilen birleşdirmek nukdaýnazaryndan garanynda, geografiki taýdan amatly ýerde ýerleşýän az sanly döwletleriň biri diýlip hasaplanýar. Şoňa görä-de, garaşsyzlyk ýyllarynda üstaşyr geçmek üçin amatly ýer we önümler ýerlenýän täze bazar hökmünde garalanda, Günbatar ýurtlarynyň, Ýaponiýanyň, Hytaýyň, Merkezi Aziýadaky ýurtlar babatda bildirýän gyzyklanmasy has-da artdy.

Haryt dolanyşygynyň geografiki düzümünde GDA ýurtlary – Russiýa, Ukraina, Gazagystan, Özbekistan, Azerbaýjan; soňra Ýewropadaky ýurtlar – Türkiýe, Italiýa, Germaniýa; soňra Demirgazyk we Günorta Amerikadaky ýurtlar – ABŞ; we Merkezi Aziýadaky ýurtlar – Eýran, Owganystan, Pakistan esasy hyzmatdaşlar bolup durýar. Netijede, Türkmenistanyň daşary ykdysady işinde iki sany iri topar – GDA ýurtlary bilen ykdysady gatnaşyklar hem-de dünýädäki beýleki daşary döwletler bilen özara ykdysady gatnaşyklar emele geldi. Bu iri toparlar bilen eksportyň we importyň geografiki ugry *3-nji tablisada* görkezildi.

Görkezilen maglumatlar seljerilende, GDA ýurtlary bilen daşary söwda dolanyşygynyň geografiki taýdan gönükdirilişinde ýagdaýyň pese düşýändigini we dünýäniň beýleki ýurtlary bilen bagly ýagdaýyň bolsa, munuň tersine, gowulanýandygy görünýär. Şonda-da GDA ýurtlary, şeýle hem dünýäniň beýleki ýurtlary bilen bagly eksportyň ýagdaýy ozalky derejesinde saklanyp galýar.

Dýmek, GDA ýurtlary bilen daşary söwda dolanyşygynyň pese düşmegi, esasan, importyň peselmeginiň hasabyna bolup geçýär. Dünýäniň beýleki ýurtlary bilen daşary söwda dolanyşygynyň artmagy bolsa, import boýunça mümkinçilikleriň artmagynyň, ýagny maşynlaryň, enjamlaryň we mehanizmleriň, ulag serişdeleriniň, çig malyň we materiallaryň getirilýän möçberleriniň köpelmeginiň hasabyna bolup geçýär.

3-nji tablica

Eksportyň we importyň geografiki taýdan gönükdirilişi, %

Görkezijiler		Ýyllar				
		2000	2005	2008	2009	2010
Daşary söwda dolanyşygy	GDA döwletleri	46,4	37,5	47,7	38,3	26,9
	Beýleki döwletler	53,6	62,5	52,3	61,7	73,1
Eksport	GDA döwletleri	52,4	44,6	56,4	53,1	34,9
	Beýleki döwletler	47,6	55,4	43,6	46,9	65,1
Import	GDA döwletleri	38,0	28,0	29,5	22,9	17,6
	Beýleki döwletler	62,0	72,0	70,5	77,1	82,4

§ 32. Daşary söwda dolanyşygy

Dünýä ulgamyndaky ýurtlar bilen daşary ykdysady aragatnaşyklary işjeňleşdirmek, milli hojalygyň dürli ugurlarynda bilelikdäki kärhanalary döretmek, gös-göni daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek we gurluşyga degişli hyzmatlary berjaý etmek Türkmenistanyň ykdysadyýetini

mundan beýläk-de ösdürmegiň wajyp ähmiýetli şerti bolup durýar. Daşary söwda gatnaşyklarynyň ösdürilmegi Türkmenistanyň daşary ykdysady işine baha bermekde has möhüm ähmiýete eýedir. Daşary söwda gatnaşyklary daşary söwda dolanyşygynyň möçberi we düzümi (strukturasy), eksport we import ýaly esasy görkezijileri (4-nji tabli-sa) arkaly häsiýetlendirilýär.

4-nji tabli-sa

**Daşary söwda dolanyşygynyň möçberi
we düzümi**

Görkezijiler	Ýyllar				
	2000	2005	2008	2009	2010
Daşary söwda dolanyşygy, ABŞ-nyň mln. dollary	4291	8577	17652	18315	17883
Eksport	2506	4939	11945	9323	9679
Import	1785	3638	5707	8992	8204
Oňyn tapawut (saldo)	721	1301	6238	331	1475
Daşary söwda dolanyşygy, %	–	–	–	–	–
Eksport	58,4	57,6	67,7	50,9	54,1
Import	41,6	42,4	32,3	49,1	45,9
Çeşmeler: (46, 116 s.); (48, 101 s.); (49, 140 s.).					

Görkezilen maglumatlar 2010-njy ýylda daşary söwda dolanyşygynyň 17883 mln. dollar möçberinden ybaratdygyny görkezýär. Bu bolsa 2000-nji ýyldaka garanyňda, 13592 mln. dollar möçberinde köpdür ýa-da 4,2 esse ýokarydyr. 2010-njy ýylyň jemleri boýunça eksport we import 9679 we 8204 mln.dollardan ybarat bolup, 2000-nji ýyldaky bilen deňeşdirilende, degişlilikde, 3,9 we 4,6 esse artdy. 2010-njy ýylda oňaýly saldo ABŞ-nyň 1475 mln. dollaryna barabar boldy.

2000–2010-njy ýyllar üçin daşary söwda dolanyşygynyň möçberinde belli bir üýtgeşmeler bolup geçdi. Diýmek, eger

2000-nji ýylda eksportyň paýy 58,4% bolýan bolsa, 2005-nji ýylda onuň paýy 57,6 %-e, 2010-njy ýylda bolsa – 54,1%-e barabar bolup, eksportyň ösýän meýlini görkezýär.

2000-nji ýylda Türkmenistan has degerli daşary söwda dolanyşygyny (5-nji tablisa) Russiýa bilen amala aşyrdy – 29,9%, Türkiýe bilen daşary söwda dolanyşygy jemi – 10,2%-e, Italiýa bilen – 9,5%-e, Ukraina bilen – 8,8%-e, Eýran bilen – 7,8%-e ýetdi, 2010-njy ýylda bolsa Russiýa bilen – 18%-e, Türkiýe bilen – 16,3%-e we Hytaý bilen – 10,8%-e barabar boldy.

Şeýlelikde, Türkmenistanyň bütindünýä ykdysady bileleşigine giriş prosesi daşary ykdysady aragatnaşygynyň güýçli depginde ösmegi bilen alnyp barylýar we ol ýurduň daşary söwda dolanyşygynyň möçberiniň ýokary depginli ösüşi bilen häsiýetlendirilýär.

5-nji tablisa

Türkmenistanyň daşary söwda dolanyşygy, %

Döwletler	Eksport		Import		Haryt dolanyşygy	
	2000 ý.	2010 ý.	2000 ý.	2010 ý.	2000 ý.	2010 ý.
1	2	3	4	5	6	7
Jemi	100	100	100	100	100	100
Azerbaýjan	1,5	0,1	2,1	0,4	1,7	0,3
Ermenistan	0,06	0,3	1,1	0,1	0,5	0,2
Belarus	0,01	0,1	3,0	0,9	1,3	0,4
Gruziýa	0,6	6,7	0,6	0,5	0,6	3,9
Gazagystan	0,2	0,2	1,1	1,5	0,6	0,8
Gyrgyzstan	0,9	0,1	0,3	0,1	0,7	0,1
Russiýa	41,1	25,4	14,3	9,3	29,9	18,0
Özbeqistan	0,2	1,6	2,0	1,4	1,0	1,5
Ukraina	6,6	0,5	12,0	3,4	8,8	1,8
ABŞ	0,5	0,1	3,5	0,6	1,8	0,3

5-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4	5	6	7
Beýik Britaniýa	2,2	0,8	0,7	1,9	1,5	1,3
Birleşen Arap Emirlikleri	0,3	0,2	8,2	9,0	3,6	4,2
Eýran	9,7	32,9	5,1	8,5	7,8	21,7
Fransiya	0,01	1,0	4,2	4,2	1,8	2,4
Germaniýa	0,18	0,1	3,0	4,0	1,3	1,9
Hindistan	0,02	0,0	0,5	0,7	0,2	0,3
Hytaý	0,3	10,1	0,9	11,5	0,6	10,8
Italiýa	16,0	5,3	0,4	1,0	9,5	3,3
Owganystan	1,5	3,7	0,1	0,1	0,9	2,1
Pakistan	0,02	0,1	0,1	0,3	0,1	0,2
Şwesariýa	3,7	1,1	0,3	0,6	2,3	0,9
Türkiýe	7,4	4,7	14,2	30,1	10,2	16,3
Ýaponiýa	–	–	8,1	0,2	3,4	0,1
Beýleki döwletler	7,0	4,9	14,2	9,7	9,9	7,2
Çeşmeler: (47, 107-108 s.); (49, 140-142 s.).						

§33. Eksport we import mümkinçiligi

Eksporta degişli mümkinçilikler önümçiligi giňeltmekde möhüm ähmiýetli ýagdaýa öwrülýär we tehniki derejäniň, sarp edijiligiň häsiýetleriniň, önümçilikdäki harajatlaryň we işlenip çykarylýan harytlaryň takyk ölçegi diýlip hasaplanýar. Şoňa görä-de, eksporta degişli mümkinçilikleri aşakda görkezilenler boýunça maksada laýyk gelýän derejede dolandyrmak zerurdyr:

- Halkara derejesindäki bäsdeşligiň talaplaryny göz önünde tutmak arkaly önümçiligiň tehniki-ykdysady derejesini ýokarlandyrmak üçin.

- Önümçiligiň möçberine görä tygşytlylygy gazanmak üçin.
- Ýurduň walýuta görnüşindäki gorlaryny artdyrmak üçin.

Bularyň ählisi ýurduň milli hojalygynyň aýry-aýry pudaklarynyň we sebitleriniň ösüşiniň çaltlandyrylmagyna ýardam berer.

Tebigy gaz (52,9%), nebit (10,7%) we nebit önümleri (20,5%), pagta süýümi (4,6%) eksportyň esasy maddalary bolmagynda galýar, 2010-njy ýylda Türkmenistanyň ähli eksportynyň 88,7 % şularyň paýyna düşdi. Galyberse-de, esasan, nah matalar, halylar we haly önümleri, himiýa senagatynyň önümleri, gurluşyk materiallary we beýleki harytlar eksporta ugradylýan önümlerdir.

2010-njy ýylda Türkmenistanyň eksportynyň möçberi 9679,2 mln. dollara barabar boldy, munuň özi 2000-nji ýyldaky eksportyň möçberinden 7173,2 mln. dollar artykdyr ýa-da 3,9 esse ýokarydyr.

Ýurduň eksportynyň möçberiniň artmagy dolulygyna diýen ýaly, eksporta ugradylýan tebigy gazyň, doly arasalanmadyk nebitiň we nebit önümleriniň möçberiniň hasabyna gazanyldy. 2000-nji ýyldaky bilen deňeşdirilende, 2010-njy ýylda nebitiň eksportynyň nyrh bilen bagly möçberleri 4,3 esse, tebigy gazyňky – 4,1 esse, nebit önümleriniňki – 3,9 esse artdy. 2000-nji ýylda bu harytlaryň ekportyň umumy möçberindäki paýy 79,8%, 2010-njy ýylda – 84,1% boldy. Munuň özi 2000-nji ýyldaka garanyňda, 2010-njy ýylda ýurduň eksportynyň möçberini ABŞ-nyň 6141,6 mln. dollaryna artdyrmaga mümkinçilik berdi.

Eksporta ugradylýan beýleki harytlaryň arasyndan pagta süýüminiň paýy 2000-nji ýylda has köp bolup, 8,9%, 2010-njy ýylda 4,6% boldy. Pagta süýümini, esasan, Türkiýe, Şweýsariýa, Eýran, Pakistan, Beýik Britaniýa we Gonkong ýaly ýurtlar aldy we pagta süýümini satmak arkaly alnan serişdeleriň agramly bölegi şol ýurtlaryň paýyna düşdi. GDA

ýurtlaryndan we dünýäniň beýleki ýurtlaryndan ybarat bolan toplumlar boýunça eksportyň düzümi birmeňzeş däldir. Eger pagta süýümi, esasan, dünýäniň beýleki ýurtlaryna eksport edilen bolsa, GDA ýurtlaryna tebigy gaz ugradylýar. Nebit önümleriniň we elektrik energiýasynyň eksporty boýunça hem şonuň ýaly ýagdaýlar emele gelýär.

2000-nji ýylda Türkmenistan (5-nji tablisa) eksport boýunça Russiýa bilen has köp möçberdäki amallary amala aşyrdy, tutuş eksportyň 41,1%-i Russiýanyň, 16%-i – Italiýanyň, 9,7%-i – Eýranyň, 7,4%-i – Türkiýäniň we 6,6% – Ukrainanyň paýyna düşdi. 2010-njy ýylda ýagdaý şeýle görnüşe eýe boldy: ähli eksportyň 32,9%-i – Eýranyň, 25,4% – Russiýanyň, 10,1%-i – Hytaýyň, 5,3%-i Italiýanyň we 4,7%-i – Türkiýäniň paýyna düşdi. Türkmenistanyň önümleri dünýäniň 60-dan gowrak döwletine eksport edildi.

Ýurduň mundan beýläk-de ekportyň möçberini ýokarlandyrmak üçin şularyň hasabyna iş ýüzünde doly üpjün edilmelidir:

- Eksporty diwersifikasiýalaşdyrmak arkaly eksportyň ösüş mümkinçiligini artdyrmak.
- Eksport edilýän milli önümleriň bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak.
- Döwlet tarapyndan maliýeleşdirmegiň netijeli görnüşini ulanmak.
- Geljegi bar bolan önümçiligi goldamak.
- Garyşyk döwlet-täjirçilik taslamalary işlemek.
- Hususy, şol sanda innowasion tehnologiýalaryň we önümleriň özleşdirilmegindäki daşary ýurt maýa goýumlarynyň akymy üçin guramacylyk-hukuk we gaýry şertleri döretmek.

2010-njy ýylda maşynlar, enjamlar we mehanizmler (29,1%), ulag serişdeleri (8,3%), gymmat bolmadyk metallar we olardan ýasalan zatlar (20,2%), himiýa senagatynyň önümleri (6,6%), plasstmassa we olardan taýýarlanýan zatlar (5,2%)

Türkmenistana import boýunça getirilen esasy önümlerdir. Munuň özi importyň umumy möçberiniň 69,4%-ne barabardyr.

Türkmenistana import boýunça getirilen beýleki önümler ýangyç-energetika toplumynyň önümlerinden, dokma önümlerinden, sarp ediş bazarynyň harytlaryndan, elektrik harytlaryndan we aragatnaşyk serişdelerinden, temmäki önümlerinden, gurluşyk materiallaryndan, dermanlyk serişdelerden we beýleki harytlardan ybaratdyr.

2000-nji ýylda Türkmenistan (5-nji tablisa) import boýunça Russiýa bilen has köp möçberdäki amallary amala aşyrdy, tutuş importyň 14,3%-i Russiýanyň, 14,2%-i Türkiýäniň, 12%-i Ukrainanyň, 8,2%-i Birleşen Arap Emirlikleriniň we 8,1%-i Ýaponiýanyň paýyna düşýär. 2010-njy ýylda tutuş importyň 30,1%-i Türkiýäniň, 11,5%-i Hytaýyň, 9,3%-i Russiýanyň, 9%-i Birleşen Arap Emirlikleriniň we 8,5%-i Eýranyň paýyna düşdi.

Şeýlelikde, daşary ýurtlar bilen ykdysady aragatnaşyklar boýunça emele gelen ýagdaý eksporta degişli amallaryň yzygiderli ýagdaýda artmagy we import boýunça getirilýän harytlaryň azalmagy bilen şertlendirilendir. Şunda oňyn tapawut (saldo) saklanyp galýar, munuň özi Türkmenistanyň daşary söwda degişli syýasatynyň durmuşdaky hakyky ýagdaýdan ugur alnyp ýöredilýändigine şaýatlyk edýär.

§34. Daşary ykdysady aragatnaşyklaryň ösüşi

Daşary ykdysady aragatnaşyklaryň mundan beýläk-de ösdürilmegi, halkara derejesinde zähmetiň rejeli bölünişi, ähli ýurtlaryň ykdysady ösüşiniň derejesine we ýaşayşyň gurluşyna garamazdan, olaryň ykdysady hajaty bolup durýar hem-de munuň özi jemgyýetçilik zähmetini tygşytlamagyň wajyp serişdesi we öndüriji güýçleri ösdürmegiň möhüm şerti hasaplanýar diýen düşünjeden ugur almak arkaly ýola goýulýar.

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň daşary ykdysady toplumynyň mundan beýläk-de ösdürilmegi GDA ýurtlary, şeýle hem dünýä ulgamynyň beýleki döwletleri bilen daşary ykdysady aragatnaşyklary işjeňleşdirmegiň hasabyna, «açyk gapylar» syyasatynyň ýöredilmegine esaslanýar.

Dünýäniň ähli döwletleri bilen özara peýdaly hyzmatdaşlyk Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň durmuş-ykdysady özgertmeler boýunça milli maksatnamalarynyň aýrylmaz bölegi bolup durýar. Integrasiýa bilen bagly aragatnaşyklar ýurduň ykdysadyýetiniň has ileri tutulýan ulgamlaryna daşary ýurt maýa goýumlarynyň çekilmegine gönükdirilendir.

Geljekde eksportda taýyn önümleriň paýyny artdyrmagyň we import boýunça azyk önümleriniň paýyny azaltmagyň hasabyna, daşary söwdadaky harytlaryň düzümünde özgertmeleri amala aşyrmak göz önünde tutulýar. Ýurdumyzyň azyk önümleri bilen öz-özünü üpjün etmegi boýunça ýöredilýän syýasat bu özgertmeleriň üstünlikli amala aşyrylmagyna ýardam berer.

2030-njy ýyla çenli daşary ykdysady aragatnaşyklary ösdürmek bilen bagly ýagdaý harytlary ýerlemegiň alternatiw (bäsleşikli) bazarlaryny ösdürmek, Türkmenistanyň halkara bazarlaryna çykmagy we ýangyç-energetika serişdeleriniň eksportyny güýçli depginde artdyrmak arkaly kesgitlener.

Tebigy gazyň iberilmeginiň görnüşleriniň we ugurlarynyň artdyrylmagynyň netijesinde 2020-nji ýylda tebigy gazyň iberilýän möçberleri 187,7 mlrd. kub metre, 2030-njy ýylda bolsa 229,8 mlrd. kub metre ýetiriler. Şol sanda tebigy gazyň eksporta iberilýän möçberi, degişlilikde, 4,4 we 5,3 esse artar (*6-njy tablisa*). Munuň özi daşary söwdada oňyn tapawudyň durnukly ýagdaýda ösdürilmegini üpjün etmäge mümkinçilik berer.

Tebigy gaz bilen birlikde nebit, nebit önümleri, elektrik energiýasy, pagta süýümi, dokma we himiýa senagatynyň önümleri, gurluşyk materiallary ýurdumyzyň eksportynyň wajyp ähmiýetli maddalaryna öwrüler.

2020-nji ýylda we 2030-njy ýylda nebitiň, şol sanda gaz kondensatynyň öndürilýän möçberleri degişlilikde 23,4 we 66,6 mln. tonna barabar bolar. Şunda 2000-nji ýyldaka garanyňda, 2020-nji ýylda ösüş depginleri 3,3 esse, 2030-njy ýylda bolsa – 9,3 esse artar.

2030-njy ýyly çenli döwürde nebit önümleriniň eksporta ugradylyan möçberi 8,3 esse ýokarlanar we şol bir wagtyň özünde önümleriň görnüşleri diwersifikasiýa ediler. Galyberse-de, import boýunça getirilýän nebit önümleriniň belli bölegi öz ýurdumyzda öndürilýän önümler – ekstraksi-on benzin we ýaglar bilen çalşyrylar.

Geljekde 2020-nji ýylda we 2030-njy ýylda elektrik energiýasynyň öndürilýän möçberlerini, degişlilikde, 27,4 we 36,5 mlrd. kWt/sag. ýetirmek arkaly onuň ýanaşyk ýerleşýän döwletlere eksport edilýän möçberlerini artdyrmak göz önünde tutulýar. Ösüş depginleri, 2000-nji ýyldaka garanda, 2020-nji ýylda 2,8 esse, 2030-njy ýylda bolsa 3,7 esse artar.

6-njy tablica

2030-njy ýyly çenli döwür üçin harytlaryň zerur görnüşleriniň önümçiligi we eksporty

Harytlaryň ady	Baha kesme		Çaklama döwri		Ösüş depgini	
	2000	2010	2020	2030	2020 2000-a	2030 2000-a
1	2	3	4	5	6	7
Nebit, şol sanda gaz kondensat, mln.t	7,2	9,8	23,4	66,6	3,3p	9,3p
şondan eksport, mln.t	1,7	1,9	X	X	X	X
Tebigy gaz, mlrd. kub.m	47,2	47,0	187,7	229,8	4p	4,9p
şondan eksport, mlrd. kub.m	33,6	22,6	148,4	179,9	4,4p	5,3p

6-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4	5	6	7
Nebiti gaýtadan işlemek, mln.t	4,9	...	12,7	30,4	2,6p	6,2p
Nebit önümleriniň eksporty, mln.t	2,7	3,7	8,6	22,5	3,2 p	8,3p
Elektrik energiýasy, mlrd. kWt.s	9,9	16,8	27,4	36,5	2,8p	3,7p
şondan eksport, mlrd. kWt.s	0,9	2,1	X	X	X	X
Pagta-süýüm, müň t	235,1	336,4	379,2	399,2	1,6p	1,7p
şondan eksport, müň t	213,2	240,0	X	X	X	X
Nah matalar, mln. inedördül m	55,1	145,0	320	377	5,8p	6,8p
şondan eksport, mln. inedördül m	19,6	109,1	X	X	X	X
Haly we haly önümleri, mln. inedördül m	1,0	...	2,1	2,8	2,1p	2,8p
şondan eksport, mln. inedördül m	19,3	3,0	X	X	X	X
Çeşmeler: (28, 302, 310 s.); (46, 31-36 s.); (47, 109 s.); (49, 30, 143 s.).						

Pagta süýümi eksporta degişli wajyp serişde bolmagynda galýar. Şoňa görä-de, 2030-njy ýyla çenli döwürde pagta süýüminiň öndürilýän möçberi 399,2 müň tonna ýetiriler, onuň ösüş depginleri bolsa 1,7 esse artar. 2020-nji we 2030-njy ýyllarda nah matalaryň öndürilýän möçberleri, degişlilikde, 320 we 377 mln. inedördül metre barabar bolar. 2020-nji ýylda ösüş depginleri, 2000-nji ýyldaky bilen deňeşdirilende, 5,8 esse, 2030-njy ýylda 6,8 esse artar.

Himiýa senagatynda tehniki uglerod, natriniň sulfaty, bişofit, ýod we mineral dökünler eksport üçin niýetlenen önümler bolmagynda galar.

Eýýäm ýakyn geljekde oba hojalyk önümleriniň öndürilýän möçberleri import boýunça etiň, süýdüň, kartoşkanyň we şekeriň getirilmeginden ýüz öwürmäge mümkinçilik berer.

Türkmenistanyň durmuş-ykdysady taýdan mundan beýläk-de ösdürilmegi, ýurdumyzyň dünýä bileleşigine goşulýşmagy daşary ykdysady aragatnaşyklaryň döwrebaplaşdyrylmagyny göz önünde tutýar.

Şeýlelikde, daşary ykdysady aragatnaşyklary döwrebaplaşdyrmak ýurdumyzy durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek boýunça bellenilen maksatlara ýetmekde, aýgytlaýjy ähmiýete eýe bolar hem-de ylmy-tehniki ösüşiň çaltlandyrylmagyna, ykdysady ösüş depginleriniň ýokarlandyrylmagyna, sarp ediş bazaryndaky harytlar babatda bildirilýän islegleriň kanagatlandyrylmagyna we Türkmenistanyň ilatynyň ýaşagyş derejesiniň ösdürilmegine ýardam berer.

SORAGLAR WE ÝUMUŞ:

1. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň daşary ykdysady aragatnaşyklary nähili ösýär?
2. Daşary söwda dolanyşygy haýsy ugurlar boýunça ösýär?
3. Eksport we import näme?
4. Türkmenistanda 2030-njy ýyla çenli döwür üçin harytlaryň esasy görnüşleriniň önümçiligi we eksporty barada gürrüň beriň.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýgyndysy. Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir. Aşgabat, 2008.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, I tom. Aşgabat, 2008.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, II tom. Aşgabat, 2009.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, III tom. Aşgabat, 2010.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, IV tom. Aşgabat, 2011.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, V tom. Aşgabat, 2012.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. I tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. II tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
11. Türkmenistanyň Prezidenti *Gurbanguly Berdimuhamedowyň* ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, 2009.
12. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. Aşgabat, 2008.
13. «Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan», 1991, 27-oktýabr.

14. «Daşary ykdysady iş hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan», 1992, 4-ijun.
15. «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan», 1995, 27-dekabr.
16. «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 15.06.2000 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň maglumatlary, 2000, №2); (Türkmenistanyň 18.04.2009 ý. № 32-IV Kanuny esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen).
17. «Daşary ýurt maýa goýumlary hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan» 2008, 18-mart.
18. «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan», 2009, 15-awgust.
19. «Ylmy işgäriň hukuk ýagdaýy hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan», 2009, 20-awgust.
20. «Bilim hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan», 2013, 15-maý.
21. Türkmenistanyň Durmuş üpjünçiligi hakynda kodeksi. Aşgabat, 2007.
22. Türkmenistanyň Zähmet kodeksi. Aşgabat, 2009.
23. Türkmenistanyň Gümrük kodeksi. Aşgabat, 2010.
24. Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012.
25. Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
26. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2012–2016-njy ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.
27. «Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry» Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2003.
28. «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin» Milli maksatnamasy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010
29. Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011–2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy. Aşgabat, 2011.

30. Türkmenistanda ylmy ösdürmegiň 2012–2016-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy. Aşgabat, 2012.
31. *Aýnazarow A., Ataýew O.* Statistikanyň nazaryýeti. Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby. –A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
32. *Annaýew A.* Menejment. Aşgabat, 2008.
33. *Annaorazow A., Annamyradow A., Ataýew O.* Buhgalter hasabynyň nazaryýeti (meseleler ýygynyndysy). Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby. –A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
34. *Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Uwdiýew T.O.* Bazar ykdysadyýetiniň esaslary: pul, nyrh, hyrydarlyk, hödürleme. Ylmy-önümçilik gollanmasy. –A.: Ylym, 2009.
35. *Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Meläýewa M.B.* Ykdysadyýet we ekologiýa. –A.: Ylym, 2009.
36. *Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Uwdiýew T.O.* Türkmenistanyň ykdysadyýeti. Ylmy-önümçilik gollanmasy. I bölüm. –A.: Ylym, 2011.
37. *Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Uwdiýew T.O.* Türkmenistanyň ykdysadyýeti. Ylmy-önümçilik gollanmasy. II bölüm. –A.: Ylym, 2011.
38. *Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Meläýewa M.B.* Türkmenistanda ylmyň we innowasiýanyň ösüşi. Ylmy-amaly gollanma. Aşgabat: Ylym, 2012.
39. *Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Meläýewa M.B.* Halkara ykdysady hyzmatdaşlyk. Ylmy-önümçilik gollanmasy. –A.: Ylym, 2012.
40. *Sopyýew A., Altyýew M., Durdyýew G., Sopyýew K.* Ykdysady nazaryýet. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. –A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
41. *Taýharow B., Hajygurbanow H.* Pul, karz we banklar. Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby. –A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
42. *Halow N.* Maliýe. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. –A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
43. *Hajygurbanow H., Taýharow B.* Halkara walýuta-maliýe gatnaşyklary. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. –A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.

44. *Çarygeldiýew Ý., Muhanow A.* Salgytlar we salgyt salmagyň nazaryýeti. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. –A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
45. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri: 1997–2001 –A.: Türkmen milli hasabat, 2002.
46. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri: 2000–2005. –A.: Türkmen milli hasabat, 2006.
47. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri: 2000–2006. Aşgabat, 2007.
48. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri: 2000–2008. Aşgabat, 2009.
49. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri: 2011. Aşgabat, 2011.

MAZMUNY

Sözbasy	7

YKDYSADYÝETE GIRIŞ

§ 1. Ykdysadyýet näme?	12
§ 2. Ykdysadyýet ylmyň usullary	16
§ 3. Ykdysady nazaryýet we amaly ykdysadyýet.....	17
§ 4. Jemgyýetçilik hojalygynyň ykdysady nusgalary	21

I BÖLÜM. YKDYSADYÝETIŇ UMUMY ESASLARY

I. Jemgyýetçilik önümçiliginiň esaslary

§ 5. Jemgyýetçilik önümçiligi	24
§ 6. Maddy we maddy däl önümçilik	26
§ 7. Önümçiligiň serişdeleri we şertleri	27
§ 8. Jemgyýetdäki nygmatlar we hyzmatlar.....	29
§ 9. Ýönekeý we giňeldilen üzüksiz önümçilik	31

II. Pul

§ 10. Puluň mazmuny.....	32
§ 11. Puluň wezipeleri we görnüşleri	33
§ 12. Puluň ölçegleri	36
§ 13. Pul aýlanyşygy kanuny	38
§ 14. Denominasiýa we onuň durmuş-ykdysady netijeleri	42

III. Nyrh

§ 15. Nyrh we nyrhyň emele gelşi.....	47
§ 16. Gymmat kanuny we nyrh.....	50
§ 17. Bazar nyrhlarynyň ulgamy	52
§ 18. Nyrhlaryň görnüşleri.....	55

IV. Hyrydarlyk we hödürleme

§ 19. Hyrydarlyk we hödürlemäniň nazaryýeti: düşünjeler we kanunlar	57

§ 20. Hyrydarlygyň we hödürlemäniň üýtgemegi.....	60
§ 21. Hyrydarlyk, hödürleme we bazar nyrlary.....	62

II BÖLÜM. MILLI YKDYSADYÝET WE ONUŇ ÖSÜŞI

V. Ykdysadyýet dünýäsinde adamyň orny

§ 22. Häzirki zaman ykdysadyýetinde adamyň orny	64
§ 23. Ykdysady adam barada düşünje.....	66
§ 24. Jemgyýetde adam ösüşiniň indeksiniň ähmiýeti	69

VI. Türkmenistan milli ykdysadyýetiň obýekti hökmünde

§ 25. Türkmenistanyň geosyýasy we geoykdysady häsiýetnamasy	71
§ 26. Ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzümi	77
§ 27. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň milli toplumyny ösdürmek	80

VII. Milli hojalyk we onuň görkezijileri

§ 28. Türkmenistanyň milli hojalygynyň ösüşi.....	87
§ 29. Ykdysady ösüş we onuň ugurlary	91
§ 30. Makroykdysady görkezijiler.....	96

VIII. Türkmenistanyň daşary ykdysady aragatnaşyklary

§ 31. Daşary ykdysady aragatnaşyklaryň geografiki ugurlary	100
§ 32. Daşary söwda dolanyşygy	102
§ 33. Eksport we import mümkinçiligi	105
§ 34. Daşary ykdysady aragatnaşyklaryň ösüşi	108
Peýdalanylýan edebiýatlar	113

**Berdi Garajaýewiç Pürliýew,
Ejegyz Garajaýewna Rahmanowa**

YKDYSADYÝETIŇ ESASLARY

*Umumy orta bilim berýän mekdepleriň X synpy
üçin synag okuw kitaby*

Redaktor *T. Sadykow*
Teh redaktor *O. Nurýagdyýewa*
Neşir üçin jogapkär *B. Gaitnazarow*

Çap etmäge rugsat edildi 18.09.2013. Ölçeği 60x90 $\frac{1}{16}$.
Mekdep garniturası. Şertli çap listi 7,5.
Şertli reňkli ottiski 15,25.
Hasap-neşir listi 5,38. Çap listi 7,5.
Sany 113.000. Sargyt 2215.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004 Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Okuw kitabynyň peýdalanylyşy barada maglumat

№	Okuwçynyň ady we atasynyň ady	Okuw ýyly	Kitabyň saklanyş ýagdaýy	
			Okuw ýylynyň başynda	Okuw ýylynyň ahyrynda
1				
2				
3				
4				
5				